

BÜYÜK MENDERES HAVZA ATLASI

yaşayan
nehirler
yaşayan
ege

BÜYÜK MENDERES HAVZA ATLASI

BÜYÜK MENDERES HAVZA ATLASI

Yazarlar

Ahmet Büke (Ege Derneği)
Murat Gültekin (Ege Derneği)
Ayça Aksoy (WWF-Türkiye)
Buket Bahar Dıvrak (WWF-Türkiye)
Çağrı Göcek (WWF-Türkiye)
Mustafa Özgür Berke (WWF-Türkiye)
Hülya Çeşmeci (Yaşama Dair Vakıf)

Katkıda bulunanlar

Mehmet Ali Çalışkan (Yaşama Dair Vakıf)
Bahattin Sürücü (Ekosistemi Koruma ve
Doğa Sevenler Derneği)

Haritalar

Naim Cem Güllüoğlu
Hülya Çeşmeci (Yaşama Dair Vakıf)

Su Kalitesi ve İzleme Çalışması

Doç. Dr. Mustafa Duran
(Pamukkale Üniversitesi Biyoloji Bölümü)
Araş. Gör. Kıvanç Gürçay Akyıldız
(Pamukkale Üniversitesi Biyoloji Bölümü)

Tasarım

TUT Ajans

Baskı

S Basım Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Sitesi No: 131
Bağcılar-İstanbul

ISBN NO

978-605-62927-1-2

—

Kapak fotoğrafı, Büyük Menderes Havzası Çevre Koruma

Birliği'nin “Su ile Gelen Kültür” çalışması kapsamında Ercan Arslan tarafından çekilmiştir.

—

Fotoğraflar: Ahmet Karataş, Bahattin Sürücü, Emma

Duncan, Ercan Arslan, Erling Svensen, Ferran Turmo Gort,

Hartmut Junguis, Jacques Trotignon, James Frankham, Michel

Gunther, Mustafa Duran, Penelope Matsoukas, Tuğba Uğur

—

Bu yayının tamamı ya da herhangi bir bölümü,

WWF-Türkiye, Yaşama Dair Vakıf ve Coca-Cola Hayata Artı

Vakfı'nın ortak izni olmadan yeniden çoğaltılamaz ve basılamaz.

—

Yaşayan Nehirler, Yaşayan Ege Projesi, WWF-Türkiye,

Coca-Cola Hayata Artı Vakfı, Yaşama Dair Vakıf, Ege Derneği

ve Ekosistemi Koruma ve Doğa Sevenler Derneği ortaklığında

yürütülmektedir.

İÇİNDEKİLER

Giriş 6

1.

Geçmişten Günümüze Büyük Menderes Havzası	9
Büyük Menderes: Suyun Kadim Hikâyesi	11
Aydın-İzmir Demiryolu: Küresel Ekonomiye Entegrasyon	13
Kurtuluş Savaşı: Ekonomik Durgunluk ve Toparlanma Dönemi	18
1929 Büyük İktisadi Buhranı ve Etkileri	21
II. Dünya Savaşı: “Zor Yıllar”	26
1950: Değişim Başlıyor	28
1970’lerden 1980’lere: Sermaye Yoğunlaşması Dönemi	44
1980’ler: İhracata Yönelik Sanayileşme Dönemi	50
1996 Gümrük Birliği: Ekonomik Hüsrân	60
Krizlerden Kriz Beğen: 1997 Güneydoğu Asya Krizi, 1998 Rusya Krizi	66
2000-2001 Krizleri	67
Krizden Çıkış Yılları	70
Küresel Kriz, Krizden Çıkış Çabaları ve Gelecek	73
Büyük Menderes İçin Bir Gelecek Var(mı)?	76

2.

Büyük Menderes Havzası: Ege’nin Can Damarı	81
2.1. Doğal Yapı	85
2.2. İklim	92
2.3. Havza’nın Doğal Değerleri ve Korunan Alanlar	106
2.4. Sosyoekonomik Durum	115

3.

Ortak Payda Menderes Nehri	126
3.1 Su Miktarı	130
3.2 Su Kalitesi	137
3.3 Mendereslilerin Gözünden Havza’nın Kirlilik Sorunu	149

4.

Sürdürülebilir Büyük Menderes Havzası’na Doğru	153
---	------------

Kaynakça	159
-----------------	------------

GİRİŞ

Büyük Menderes Havza Atlası, milyonlarca yıldır akan bir nehrin dününü ve bugününü anlatıyor; geleceğine ışık tutmaya çalışıyor. Atlas ile Büyük Menderes Nehri'nin odağında Havza'da yaşanan sosyoekonomik ve ekolojik değişimi verilerden, analizlerden, haritalardan, fotoğraflardan görecek, Havzalı ailelerden dinleyeceksiniz.

Büyük Menderes Nehri'nin bugünkü durumunu ortaya koyabilmek için, Türkiye'de havza ölçeğinde yapılan en kapsamlı su kalitesi belirleme çalışmalarından birini gerçekleştirdik. Havza boyunca 42 noktadan alınan su örnekleri ile suyun fiziki, kimyasal ve biyolojik parametrelerini bir arada değerlendirdik. Su kalitesinin yanı sıra suyun miktar ve sektörel kullanım durumunu ortaya koymak için tüm hidroloji verilerini bir araya getirerek analiz ettik.

Büyük Menderes Havzası'nda yaşanan sosyoekonomik değişimi Aydın, Denizli, Uşak ve Muğla'da gerçekleştirdiğimiz aile görüşmeleri ile ortaya koymaya çalıştık. Kuşaklar boyunca Havza'da sosyal, ekonomik ve ekolojik yaşama tanıklık etmiş aileler, Havza'nın dününü, bugününü ve gelecekte beklentilerini anlattılar.

Menderesliler Havza'yı nasıl görüyor? Sorusunun cevabını aramak üzere Aydın, Denizli, Uşak, Afyon ve Muğla'da kamu, yerel yönetim, sivil toplum, meslek örgütü ve üniversite temsilcilerine başvurduk.

Tüm analiz ve bulgularımızı coğrafi bilgi sistemleri kullanarak haritalandırdığımız Büyük Menderes Havza Atlası'nın, küresel, ulusal, bölgesel ve yerel ölçekte faaliyet gösteren, farklı alanlarda uzmanlaşmış dört sivil toplum kuruluşunun ortaklaşa hazırladığı çok disiplinli bir çalışma olması özelliğiyle diğer havzalarda gerçekleştirilecek çalışmalara örnek teşkil edeceğini umuyoruz.

Çalışmayı gerçekleştirirken ekolojik, toplumsal ve ekonomik hayatın kaderinin, bir başka deyişle insan ile doğanın kaderinin geçmişten bugüne ortaklığına tanık olduk. Amacımız bu ortaklığın sürdürülebilirliğine Büyük Menderes Havzası ölçeğinde katkı sunmak.

Yaşayan Nehirler, Yaşayan Ege Proje Ekibi

1.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BÜYÜK MENDERES HAVZASI

Büyük Menderes: Suyun Kadim Hikâyesi

Büyük Menderes Havzası'nın hikâyesi su ve suyun etrafında dönen neredeyse öncesiz ve sonrasız bir anlatıda saklı. Milyonlarca yıl önce Afyon'un Dinar ilçesi Suçikan Mevkii'ndeki gözde kaynamaya başlayan pınar, öteki yoldaşlarıyla birleşip Ege Denizi'ne akıyor. Bu sıradan bir akış değil kuşkusuz.

Büyük Menderes, Büyük Menderes olduğu yani ilk damlasını denize ulaştırdığı andan itibaren benzersiz bir sisteme dönüştü. Dağları ve yükseltileri dize getirdi, çöküntü ovalarını biriktirdi, hız kestiği yerlerde menderesler oluşturarak bütün bir yaşama can suyu verdi.

“Kendine özgü su, toprak, iklim yapısı ve canlı dokusuyla Büyük Menderes Havzası dediğimiz bu sisteme milyonlarca yıl sonra insan nefesi de eklenir. Onlarca uygarlık, kent ve milyonlarca insan, Büyük Menderes'in etrafında doğar, doyar ve yaşamını sürdürür. Tarih boyunca o kadar çok kavim Büyük Menderes Havzası'nda yaşar ki, ünlü tarihçi Herodot Havza'yı 'Uygarlıklar Vadisi' diye adlandırır. Bu canlılık ve hareketliliğin sonucu

Görsel 1: İlkçağlarda gemicilik ticaretin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Menderes Havzası'nda yetiştirilen ürünler Ege limanlarından dünyaya yayıldı. (M.Ö 12. yüzyıl).

M.Ö 700 yıllarında Lidyalılarca tarihte basılan ilk paranın yüzüne Menderes'in ışıklı suları yansır.

Büyük Menderes Havzası yakın tarihte de önemini korur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Aşağı Havza'da Aydın, tahıl dışı tarımın yaygınlığı ve yüksek verim gibi özellikleriyle, tarıma dayalı Osmanlı ekonomisi içinde özel bir yere sahip olur. İmparatorluk topraklarında yer alan incir ağaçlarının yarısından fazlasına (3,5 milyonun üzerinde) sahip olan Aydın'da, tarımsal üretime damgasını vuran bu değerli meyvenin yanı sıra pamuk, zeytin, üzüm, kestane, meyan kökü

gibi ürünlerin ziraatı yapılır. Yukarı Havza ise geleneksel el sanatları ile İmparatorluk ekonomisine katkı sunar. İbn-i Batuta, eşi benzeri olmayan altın işlemeli pamuklu elbiselerin Denizli’de dokunduğunu belirtirken İshak Fakih 14. yüzyılın ikinci yarısında Denizli’de dokunan ak bezlerin Osmanlı Sarayı’nda teveccüh gördüğünü vurgular. 17. yüzyılda Denizli’yi ziyaret eden Evliya Çelebi de Denizli’nin beyaz pamuk bezinin, Acem ve Musul bezlerinden daha ince olduğunu belirtir”.

Uşak ise halı ve kilimde ustadır. Her bir metrekaresinde tam 103 bin düğüm olan ve 500 renk seçeneğine sahip ‘madalyonlu’ ve ‘yıldızlı’ olmak üzere iki ayrı tipte dokunan Uşak halılarının, Eşme ilçesinde dokunan, renkleri yıllar geçtikçe solmak şöyle dursun daha da parlayan kökboyları ile boyanan kilimlerinin ünü Osmanlı’dan bugüne kadar gelir (Atalay 1967).

İnsanlık tarihinin pek çok önemli medeniyetine ev sahipliği yapan Büyük Menderes Havzası’nın kaderini her daim

Görsel 2: Tarihi Uşak halısı.

Büyük Menderes Nehri belirler. Havza’da yaşayanlar nehrin hiç bugünkü kadar kirli olmadığı, ekonomik, ekolojik ve toplumsal hayatı tehdit etmediği görüşünde birleşiyorlar. Biz de bu çalışma ile Büyük Menderes Havzası’nın bugün içinde bulunduğu durumu anlamaya, bugünü yaratan yakın tarihi analiz etmeye ve herkesin şikayet ettiği durumdan çıkış için öneriler geliştirmeye çabaladık. Büyük Menderes Havzası’nın yakın ekonomi tarihinin bize bu konuda ışık tutacağını gördük. Bu nedenle kendimize modern dönem ekonomik kararlarının başlangıcı varsaydığımız İzmir-Aydın Demiryolu’nun kurulmasını milat olarak aldık. Gördük ki İzmir-Aydın Demiryolu Büyük Menderes Nehri’ni en yakın ticaret limanına bağlamakla kalmamış, Havza’yı modern küresel ekonomiye entegre eden ilk girişim olmuştur. Bu girişimin ardından Havza’da alınan tüm iktisadi kararlar küresel ekonomiye

entegrasyon ve ulusal ya da küresel ekonomik krizler ve krizlerden çıkma çabaları ile ilişkilidir. Bu kararlar ve uygulamaların ise Büyük Menderes Nehri ve Havzası’na her dönem etkileri olmuştur. İşte bu nedenle yakın dönem ekonomi tarihi, kararları ve karar güdülerini bundan sonra alınacak kararlar kadar karar kriterlerini oluşturmak için de önemlidir. Bu gerekçe ile hikâyemize İzmir-Aydın Demiryolu ile başlıyoruz.

Aydın-İzmir Demiryolu: Küresel Ekonomiye Entegrasyon

Görsel 3: İzmir’den Aydın’a Osmanlı Demiryolu Şirketi hisse senedi.

Büyük Menderes’in taşıdığı su ve suyun yarattığı zenginlik Havza’nın çok erken dönemde küresel ekonomiye entegre olmasını sağlar. İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi dünya ekonomisini yeniden şekillendirirken Büyük Menderes Havzası tütününü, pamuğu, inciri, üzümü, zeytini, meyan kökünü, yünü, tiftiği, dokumalarıyla dünyaya açılır. Suyla gelen zenginliğin dünyaya taşınması için çalışmalar 1856 yılında dört İngiliz tüccarın

Aydın-İzmir hattına demiryolu inşa etmek üzere Osmanlı Devleti’nden imtiyaz almasıyla başlar.

Aydın ve kazalarını İzmir Limanı’na bağlayan demiryolunun inşasının başlamasıyla başta ulaşım, taşımacılık sektörü olmak üzere Havza ekonomisi ve ilişkiler ağının yönü değişir. Demiryolunun yapılması, bölgede yüzyıllardır süregelen kervan taşımacılığı-devecilik sektörüne büyük darbe vurmak üzeredir. Yolun Kozpınar’a ulaştığı 1861’den itibaren kervancılar demiryoluna tepki göstermeye başlar. Kozpınar, Aydın dağlarından gelen deve kervanlarının konakladığı yerdir. Buraya bir istasyonun kurulmasıyla işlerinin bozulacağını anlayan kervancılar, İzmir-Kozpınar-Aydın arasına develerini tek sıra halinde dizerek bir protesto eylemi gerçekleştirirler.

Görsel 4: 1866'da tamamlanan Aydın-İzmir Demiryolu 1935'te devletleştirildi.

demiryolu kumpanyasının acentesi olarak kendi develeriyle tüccarın malını istasyona taşımak üzere 10 yıllık bir anlaşma yapar. Fleming'in Müslüman ahalinin tekelinde bir iş olarak bilinen, bir Avrupalının çok da anlamayacağı düşünülen kervancılıkta ciddi bir yatırıma girmesinin nedeni Aydın-İzmir Demiryolu'ndan sonra stratejik bir önem kazanan bu yerel ulaşım sisteminin örgütlenmesinde söz sahibi olmak istemesi ve tatlı kârdır (Pullukçuoğlu 2007 (a)).

Görsel 5: 19. yüzyılda Aydın'da yetiştirilen ürünler İzmir'e deve kervanlarıyla taşıyor.

Bu yolda deve ile taşımacılık yapan en önemli kervancılardan Çinelî Salcıoğlu Ailesi'nin son kuşak temsilcisi Mehmet Salcıoğlu, dedesi Muharrem Çavuş'un anılarından o yılları şöyle anlatıyor:

“Üç kuşak taşımacılık yapan Çinelî bir aileyiz. Deve ile Büyük Menderes'in suladığı verimli topraklarda yetişen ürünleri taşırmış dedem Muharrem Çavuş ve babası. 5-10 deve ile

Olaylar kervancıların Kozpınar'a kadar mal taşımaya karar verilmesi ile yatıştır. Demiryolu Şirketi ile taşıma ücretlerini düşüren kervancılar arasında rekabet başlar (Pamukçuoğlu 2007 (a)).

Aydın-Denizli hattında Nazilli bir ürün toplama merkezi olarak öne çıkar. 1860'ların başında İzmir ve Aydın'ın itibarlı tüccarlarından, Avusturya Macaristan tebaasından Ernest Fleming ciddi paralar harcayarak bir deve kervanı kurar ve Nazilli'de

Aydın-Denizli hattında Nazilli önemli bir merkez olarak öne çıkarken Aydın-Muğla hattında Büyük Menderes'in güneyinde kalan bölgeden, demiryoluna gelen ürünlerin geçtiği yollar ve toplandığı merkezlerden Çine daha da önemli bir merkez haline gelir.

Görsel 6: İzmir-Aydın Demiryolu'nun açılışı (1866).

başlayan iş, özellikle Aydın-İzmir Demiryolu'ndan sonra ciddi bir sıçrama yapmış; yüzlerce deve den oluşan, bugünkü tabirle, bir filoya sahip olmuşlar. Kereste taşımacılığı da yapıyor aile. Menderes Nehri'ni kullanıyor. Havza'nın ormanlık bölgesinden aldıkları tomrukları, keresteleri birbirine bağlayarak sal yaparlar; nehir boyunca taşırılmış; uygun bir yerden de develere yükleyerek son ulaşacağı yere. Soyadımız Salcıoğlu buradan geliyor.” (Mehmet Salcıoğlu, 1948, İşadamı)

Salcıoğlu Ailesi'nin Menteşe'den, Milas'tan aldıkları tomrukları, keresteleri sal yaparak Büyük Menderes aracılığıyla taşımalarının pratik bir gerekçesi vardır: Ulaşım olanaklarının kısıtlılığı. Aydın Valisi Hasan Fehmi Bey, bölgeye yaptığı gezi sırasında dağlar arasındaki yolların ulaşım için büyük engel olduğunu, buralara yeni şoseler yapılması ve Menteşe'nin de Aydın Demiryolu'na bağlanması gerektiğini bildirir; ancak bu gerçekleşmez (Pullukçuoğlu 2007 (b)).

Görsel 7: 20. yy başında incir üreticileri.

1866'da tamamlanan Aydın-İzmir Demiryolu, Havza için yeni bir dönemin başlangıcı olur. Taşıma giderleri kilometre başına %76 azalır ve yılda 500.000 sterlin dolayında tasarruf sağlanır. 1877'de Aydın vilayetinin tüm giderleri karşılandıktan sonra, hazineye yılda ortalama 770.000 sterlin dolayında para aktarılabilir. 1910 da bu gelir 1.700.000 sterline ve toplam devlet gelirlerinin %15'ine ulaşır. Aydın'dan İzmir'e getirilen ürün miktarı on kat artar. Bu artış tarıma bağlı diğer sektörlerin de gelişmesinin önünü açar.

Türkiye'nin ulusal ölçekteki ilk bankası 'Millî Aydın Bankası', ve 'Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi TARİŞ' Büyük Menderes'in yarattığı zenginliğin kurumsal ifadeleri olarak, 1914'te kurulur.

Görsel 8: Tariş'in kurucuları:
Soldan sağa: Nazmi Topçuoğlu,
Kazım Nuri Çörüş, Ahmet Sarı.

İklim ve arazi yapısı Aşağı Havza'daki çapta tarımsal üretime izin vermeyen Yukarı Havza, Denizli ve Uşak, daha çok geleneksel el sanatlarına, dokumacılık, halıcılık-kilimcilik ve dericiliğe yaslanarak ekonomisini ayakta tutar.

Coğrafyası tarım gibi ulaşım da elverişli olmayan Uşak'ın ekonomisi 1869'da Alaşehir-Afyon Demiryolu'nun tamamlanmasıyla hareketlenir. Uşak'tan geçen Afyon-İzmir Demiryolu'nun da 1898'de devreye girmesi Uşak'ın tarihsel birikimi olan halı-kilim

ticaretine büyük ivme kazandırır, yeni yatırımlar için sermaye birikimi sağlamasının önünü açar.

Uşak'ın halı tüccarları Tiritoğlu Mehmet Paşa, Hamzazade Hacı Hüseyin, Hacı Gedikzade ve Hacı Mustafa Efendiler halı ipliği üretmek ve şayak (kaba dokunmuş dayanıklı kumaş) dokumak üzere 1898'de fabrika kurarlar. Bu fabrikayı 1902'de

Yılcıncıadeler ile Bacakzadeler'in kurdukları iplik fabrikaları takip eder. İmalat sanayiinin gelişmesi kentsel gelişimin de önünü açar. Uşak merkezine, Belediye'nin çalışmaları sonucunda aynı yıl elektrik getirilerek kaza aydınlatılır. 1905'te Bıçakçızade Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası İplik Fabrikaları açılır. Bu fabrikaları 1917'de Hamzazadeler ve Şürekâsı Şayak Fabrikası izler.

Original Boyut : 6 * 5 cm

Görsel 9: Uşak'ın ilk modern şayak fabrikası 1933'te kuruldu.

Bu yıllarda Uşak'ta halı-kilim ticareti yapanlardan biri de Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin ilk şeker fabrikasını kuracak ve şehre heykeli dikilecek olan Molla Ömeroğlu Nuri Bey'dir. Torunu Mehmet Şeker, köklü ve kalabalık bir aile olan Molla Ömeroğlu Ailesi'nin 1800'lü yıllardan itibaren, halı-kilim ticareti başta olmak üzere nerede ise her işi yaparak belli bir sermaye birikimine ulaştığını ve bu

Nuri Şeker (1856-1958)

Görsel 10: Uşak Şeker Fabrikası kurucusu Nuri Şeker.

birikimin üzerine Şeker Fabrikası'nın bina edildiğini anlatıyor:

“... Kırım'dan iyi ırk at getirerek satıyorlarmış. Haşhaş yağı çıkaran imalathaneleri varmış. Büyük ve küçükbaş hayvancılık yapıyorlarmış. Kalaycılık, rençberlik, bahçevanlık, helvacılık uğraştıkları diğer işler. Asıl işleri ise halı ve kilim ticareti. Kökboyasının bitkisini yetiştiriyorlar dokutturdıkları halı ve kilimleri, yerli Rum ortakları ile ihraç ediyorlar. II. Meşrutiyet'ten önce, 1907-1908

yılları, İzmir'e giden dedem orada Viyana Şeker Fabrikası'nda çalışan Mehmet Eşref ile tanışıyor, bu kişiden şeker pancarı ekimi ve şeker üretimi hakkında bilgi alıyor ve ondan Viyana'ya döndüğünde kendisine tohum göndermesini istiyor. Mektup zarfı içinde, yurt dışından getirttiği pancar tohumları ile pancar üretimine başlıyor. Yetiştirdiği pancarları rendeleyip pancarın kirli tatlı şurubunu elde ediyor; şerbetin renginin berraklaşması işini çözmek için kimya bilgisine ihtiyaç duyuyor; onu da araştırıp öğreniyor; kireçle işlem yaparak şerbetin içindeki yabancı maddeleri çökerterek berrak şerbeti elde ediyor, onu kaynatıp koyu ravank yaparak helvacılara gösterip, bakın bu pancardan elde edilen ravank. İleride Şeker Fabrikası kurarak bununla helva yapacağız” diyerek tanıtımını sürdürüyor. Arkadaşları da şaka ile karışık Molla Ömeroğlu sen delisin fabrika kim sen kim diye takılıyorlar.” (Mehmet Şeker, 1944, İşadamı)

Yukarı Havza'nın diğer yerleşimi Denizli'de de hikâye benzer şekilde akar. 1879 ve 1888 yıllarındaki imtiyazlarla Denizli-Afyon ve İzmir-Denizli demiryollarının tamamlanması ilin geleneksel el sanatları dericilik ve dokumacılıkta atılım yapmasını sağlar. Dericilik, ayakkabıcılık, çizme, cilt, silah aksesuarı ve saraçlık olarak kollara ayrılırken geleneksel el sanatlarından dokumacılık da ciddi bir gelişme kaydeder.

Kentin dokumacılıktaki başarısı esas olarak iki kasabasının üretimine dayanır: Kadıköy (Babadağ) ve Buldan. Bu iki kasabada kumaş üretimi ulaşım imkânlarının artmasıyla birlikte 20. yüzyıl başlarken hızla artar.

Dokumacılıktaki atılım I. Dünya Savaşı ile kesintiye uğrar; ancak sermaye birikimi sağlayan ticaret erbabı savaşın olumsuz etkilerine rağmen ayakta kalmayı başarır. Bunlardan biri Ali Rıza Cillov’dur. İlde dokuma-iplik ticaretinin neredeyse son 150 yıllık tarihinde etkili olan Cillov ailesinin dördüncü kuşak temsilcisi Ali Cillov bu dönemi şöyle anlatıyor:

“İzmir’den getirdiği iplikleri satarak büyük bir ekonomik güce erişen Osman Efendi 1898’de vefat eder. İşleri devralan oğlu Cillovzade Ali Rıza, fabrika ürünü pamuk iplik ve kumaşların Avrupa’dan ithalinin artmasıyla yerli üretimin gerilediği bir dönemde, ticari faaliyete başlamasına rağmen işleri büyütüyor ve Denizli’nin bir numaralı iplik tüccarı oluyor. 1919 Yunan işgaline kadar işler iyi gidiyor.” (Ali Cillov, 1938, İşadamı)

Kurtuluş Savaşı: Ekonomik Durgunluk ve Toparlanma Dönemi

1919 işgali ve Kurtuluş Savaşı yıllarında bütün ülke gibi Havza da zor günler geçirir. Eli silah tutan erkeklerin savaşa gitmesiyle ekonomik hayat durma noktasına gelir. Refah yerini yoksulluğa bırakır.

Savaştan sonra Büyük Menderes, bereketli topraklarında yetişen ürünleriyle yanmış yıkılmış kentlerinin, kasabalarının, köylerinin yaralarını sarar. Savaştan hemen sonra tarımsal üretim ve tarımsal ürün ticareti canlanmaya başlar. Bu canlılık en çok verimli toprakların ürünlerini İzmir’e oradan da dünyaya taşıyan Aydın Garı’nda hissedilir. Havza’da ekonomik hayat, yenilikçi, yaratıcı girişimcilerin inisiyatifiyle canlanmaya başlar.

Büyük Menderes’in etrafında su ile örülen hayat, üretilen ürünler, ticaret ve sanayi yeni Cumhuriyet’in temeline harç olur. Havza’nın ve ülkenin dört bir yanında yerel dinamiklerle canlanmaya başlayan ekonomik hayata yön vermek üzere 1923’te İktisat Kongresi İzmir’de toplanır.

İzmir İktisat Kongresi’nde tarım, iktisadi kalkınmada öncelikli alanlardan biri olarak ele alınır (Özgüven 2007). Bu kararın

Büyük Menderes Havzası üzerinde ciddi etkileri olur. Nehrin akış rejiminin düzenlenmesi ve daha geniş alanların sulanması için kamusal güç harcanmaya başlar.

Tarımsal üretimin artması, ürünlerin taşınmasının bir sektör olarak gelişmesine yol açar. Kurtuluş Savaşı yıllarında ‘deve filosu’nu kaybettikten sonra tarımsal ürün ticaretinin tam göbeğindeki Aydın Garı çevresinde yaptığı hasır otellerle belli bir sermaye birikimine

ulaşan Muharrem Çavuş, bu ürünleri günün değişen koşullarında develerle değil kamyonlarla taşımaya başlar. Yukarı Havza’da Uşaklı müteşebbis Molla Ömeroğlu Nuri Bey de şeker fabrikası kurmak için çalışmalarını sürdürür.

Nuri Şeker öncülüğünde kurulan ve Cumhuriyet’in ilk çok ortaklı tesisi olan Uşak Şeker Fabrikası’nın Uşak ekonomisine önemli katkıları olur. Fabrika, başta çiftçiler, fabrika personeli, nakliyeciler, esnaf olmak üzere farklı sektörlerle önemli katkılar sağlar. Şeker üretiminden geriye kalan melas, müskirat içkisi yapan yerlere gönderilir. Posa halinde küspeyi de köylüler hayvanlarına yedirirler.

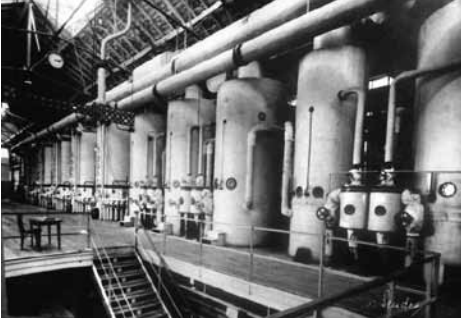

Görsel 11: Yeni Gün gazetesi 15.02.1923 tarihli haberiyle İzmir İktisat Kongresi’nin açılışını duyurdu.

Görsel 12: Kuruluş yıllarında Uşak Şeker Fabrikası.

Uşak’taki gelişme Nuri Bey’in faaliyetlerinden ibaret değildir. 1898-1913 döneminde kurulan iplik fabrikaları Cumhuriyet’le

Görsel 13: Uşak Şeker Fabrikası.

124 derici-tabak esnaf vardır ve tabakhanelerde 400 civarında işçi çalışmaktadır. İzmir İktisat Kongresi'nde tekstilin yanı sıra deri ve deri ürünleri sanayiine de ağırlık verilmesinin

birlikte eski işlevlerinin yanında dokumacılığın diğer sahalarına; kaşmir (ince, sık bir tür yün), şayak ve kumaş dokuma işlerine yönelerek yeni bir atılım sürecine girerler.

Uşak'ta geleneksel sektörlerden dericilik de gelişme gösterir. Cumhuriyetin ilk yıllarında

kararlaştırılmasının da etkisiyle dericilik yeni bir evreye girer.

Görsel 14-15: Cumhuriyetin ilk yıllarında Uşak'ta dericilik çok gelişmişti. 1930'lu yıllarda Uşak deri işletmeleri ve çalışanları.

yakınında kurulan dinamo binasındaki tribünleri çeviren Büyük Menderes Nehri, 1950'ye kadar ilçeye elektrik sağlar.

Aynı dönemde Denizli'de de önemli gelişmeler yaşanır. Geleneksel sektörlerden dokumacılık savaş yıllarının yaralarını sarıp kendini toparlar. İstatistik Umum Müdürlüğü'nün 1927 Sanayi Sayımına göre Denizli merkezde ve ilçelerin çoğunda tezgâhsız ev olmadığı ayrıca 423 tane atölyede 1.093 kişinin çalıştığı belirtilir (Şakir 1927).

Görsel 16: Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Denizli'de dokumacılık ağırlıklı olarak evlerde ve dokuma atölyelerinde el tezgâhlarında yapılırdı.

1927'de kurucularının çoğunluğunu mahallî tüccarların oluşturduğu '*Denizli İktisat Bankası*' kurulur. Denizli'nin ve bölgedeki girişimcilerin kredi ihtiyacını karşılamak ve tefeciliğin önüne geçmek amacıyla kurulan banka yöre ekonomisine dinamizm getirir.

Denizli, dokumacılık gibi tarihsel bir birikime sahip olduğu dericilikte de atılım yapar. 1927 öncesi Denizli'sini anlatan Kemal Şakir'in dericilikle ilgili verdiği bilgilere göre; Denizli'de debagat¹ eski ve önemli bir sanattır. 1926'da biri şahsa, diğeri şirkete ait son sistem iki fabrika yapılmıştır.

1929 Büyük İktisadi Buhranı ve Etkileri

Havza, savaş sonrasında yeni bir ekonomik sıçrama dönemine girmişken 1929 Büyük İktisadi Buhranı ile yeniden sarsılır. Buhranın Havza'ya yansımaları, Esat Ülkü şöyle anlatıyor:

“Dedem ve ailesi *Manisa Kula'dan Büyük Menderes'in suladığı verimli topraklara, Nazilli'ye göçüyorlar. Dedem Nazilli'nin büyük çiftçilerinden oluyor. Ama ben bir memur çocuğuyum! Çünkü dedem 1929 Büyük İktisadi Buhranı'nda buradaki birçok*

Görsel 17: 1930'lu yıllarda Aydın'da ticaretim merkezi Aydın Salı Pazarı.

çiftçi gibi iflas etmiş ve bütün arazilerini satmış. Nazilli Ticaret Odası'nda başkanlık yapan dedem, her şeyini kaybettikten sonra memur olarak giriyor Oda'ya. Buhran fırtına gibi esiyor. O günlerde manzara şu: Çarşının sokakları incir ve pamuk denkleleriyle dolu. Çürüyen ürünlerin kokusu

1 **Debagat:** Tabaklık (deri tabaklama işi), sepicilik.

dört bir yanı sarmış. Çiftçi üretmiş getirmiş ama alıcı yok. Büyük bir kayıp ve yıkım. İzmir-Aydın Demiryolu hattı bir hayalet yoluna dönmüş. Babam krizin patladığı sırada İngiltere’de Oxford Üniversitesi’nde okuyor. Dedem hüzünlü bir mektup yazıyor ve durumu anlatıyor. Babam dönüp ertesi yıl Kuleli Askeri Okulu’na yazılıyor. Hayat işte!” (Esat Ülkü, Hekim, 1953)

Görsel 18: Uşak Şeker Fabrikası’nda şeker üretimi.

Buhranın bütün yıkıcılığıyla hissedildiği 1930’lu yılların hemen başında ülke ve Havza, mevcut ekonomik değerlerini korumak gayretindedir. Buhran’ın da etkisiyle ciddi bir darboğaza giren *Uşak Şeker Fabrikası* 1931’de devletleştirilir.

Devlet, *Uşak Şeker Fabrikası* gibi tesislerini yaşatmaya çalışırken yeni yatırımlar da yapar. 1931’de Uşak merkezinde elektrik şirketi kurulur. Zamanla elektrik fabrikası ihtiyaca cevap veremez, 6 Mart 1932’de yeni bir elektrik santrali açılır.

Görsel 19: Elektrik santralinden görünüm.

1930’ların hemen başında Shell kumpanyasından Havza’nın belki de Türkiye’nin ilk akaryakıt bayiliklerinden birini alan Çinelî Muharrem Çavuş, 1929 Buhranı’na rağmen kamyonlarının sayısını arttırır. Muharrem Çavuş gibi memleketi Çine de 1929 Buhranı’nın yıkıcılığını çabuk bertaraf eder. 1931’de kurulan Tarım Kredi

Kooperatifi’yle buhranın tarımda açtığı yaralar sarılmaya başlar. Muğla-Aydın-İzmir güzergâhında stratejik bir konumda olan Çine, bu avantajını da değerlendirerek büyür. Necatî Gültekin, amcası Osman Efendi’nin ve ailesinin taşımacılığa başlamasını şöyle anlatıyor:

“Halil Ağa, dedem, başka aileler gibi, daha zengin olan Çine’ye ve Aydın’a geliyor. Dedem Çine’de tütüncülük yapıyor.

Ticaretle uğraşüyor. Devecilik yapıyor. Halil Ağa dedemden sonra amcam Osman Efendi ailenin reisi oluyor. Ticaretle uğraşan amcam Çine’den Aydın’a göçerek hatırı sayılır zenginlerden biri olan Muharrem Çavuş’un kız kardeşiyle evleniyor. İki ailenin Çine’den devecilik günlerinden gelen bir tanışıklığı, ahablığı var. Bir süre sonra babam, İsmail Efendi, Muharrem Çavuş’un ölen ağabeyi Ali Çavuş’un kızıyla, annemle evleniyor. Taşımacılıkta ciddi yol kat eden Muharrem Çavuş’un da etkisiyle 1930’ların başlarında taşımacılığa başlıyor aile. Kamyonla yük, araba ile yolcu taşıyor; daha otobüs yok.” (Necatî Gültekin, Taşımacı, 1942)

Osman Efendi Çine’de taşımacılık ve ulaşım sektörünü başlatacak ilk adımları atarken memleketi Denizli, geleneksel iş kollarından dokumacılıkta Buhran’ın etkisiyle yaşanan durgunluğu aşmaya başlar. Buhran’ın ağır etkisine rağmen ayakta kalmayı başaran aileler, dokumacılığın motoru olur. Denizli’de iplik ticareti ile iştigal eden önemli isimlerden Ali Rıza Cillov ’un 1931’de vefatından sonra işleri devralan oğlu Mesut Rıza Cillov bu dönemin önemli figürlerinden biri olarak öne çıkar. İzmir Kızılçullu Amerikan Koleji mezunu olan Mesut Rıza Bey, 1932’de üç ağabeyi ile ortak kurduğu *Cillovzade Ali Rıza Mahdumları* firmasını ekonomik durgunluğa rağmen büyütmeyi başarır.

Dokumacılık, *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı* çerçevesinde desteklenecek sektörlerin ilk sıralarında yer almasının da etkisiyle, 1933’den itibaren büyüme eğilimine girer. 1930’ların ikinci yarısına girilirken ev sanayi olarak gelişen dokumacılıkta, kooperatifleşme hareketiyle yeni bir dönem başlar. Kooperatiflerin ilki, 15 Şubat 1935’te Kale’de ‘Dokumacılar Kooperatifi’ adıyla faaliyete geçer; 17 Mayıs 1935’te Babadağ’da ikinci bir kooperatif kurulur.

Denizli’nin geleneksel sektörlerinden dericilik de 1930’ların ilk yarısı boyunca büyür. ‘Şemsi Terakki Debagat’ ve birkaç şahıs şirketine yenileri eklenir. Tabakhane, şehrin gelişmesiyle

1935’te halk sağlığı düşünülerek şehrin merkezinden taşınır. Acıpayam yolundaki *Ali Kâhya Deri Fabrikası*, Denizli dericiliğinde söz sahibi konuma gelir. İstasyonun altında günün imkânları ile yapılan tabakhanede 60’tan fazla deri imalathanesi faaliyet gösterir.

Görsel 20: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası’nın açılışı.

Büyük Menderes Havzası, 1930’ların ikinci yarısında Cumhuriyet’in tarımsal üretime dayalı sanayileşme hamlesinin ilk adımlarının atıldığı yerlerden biri olur. Basma fabrikası kurmak için pamuğun yetiştirilmesine uygun iklim ve arazi koşullarına sahip Nazilli seçilir.

Fabrika’dan önce, 1934’te ‘Nazilli Pamuk Araştırma Enstitüsü’ kurulur; ardından fabrikanın temeli atılır ve 1937’de üretime başlanır. Cumhuriyet Fabrika’yı o kadar önemser ki, sağlığı çok iyi olmamasına rağmen açılış bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından yapılır.

Esat Ülkü Sümerbank’ın ilçe ekonomisine etkisini şöyle anlatıyor:

“Nazilli 1929 Buhranı’nın yaralarını sarıyor ve 1937 yılında Sümerbank Basma Fabrikası’nın açılması ile yeni bir evreye giriyor. Bir kere o dönem için dünyada örnek gösterilen entegre fabrikalardan birisi. Kendi enerjisini kendi üreten bir fabrika mesela. Ama üretimin dışında Nazilli’nin sosyal

Büyük Menderes Havzası, 1930’ların ikinci yarısında Cumhuriyet’in tarımsal üretime dayalı sanayileşme hamlesinin ilk adımlarının atıldığı yerlerden biri olur. Basma fabrikası kurmak için pamuğun yetiştirilmesine uygun iklim ve arazi koşullarına sahip Nazilli seçilir.

Görsel 21: Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası işçileri

hayatını yeniden şekillendirmesi var. Fabrika’yı ilk kuranlar, çalıştıranlar Türkiye’ye mübadeleyle gelen, fabrika ve teknik iş deneyimi olan muhacirler. Nazilli’ye kendileriyle beraber yeni bir kültürü de getiriyorlar. Sekiz saat vardiyadan sonra duşlarını alıyor, giyiniyor, eşleri kollarında Sümerbank Sosyal Tesisleri’nde dansa gidiyorlar. Fabrika bünyesinde düzenlenen Basma Baloları, Yılbaşı Baloları, sinemasında haftada iki defa film gösterimi, tiyatro temsilleri. İşte Nazilli bir basma fabrikasıyla böyle bir değişimi yaşıyor.” (Esat Ülkü, Hekim, 1953)

Fabrika Denizli’yi de ciddi bir biçimde etkiler. Nazilli ve yakın kırsalı dokumacılıkta Denizli gibi bir birikime sahip değildir.

Bu sanattan anlayan işçiler, kalfalar ve ustalar Denizli civarından ve özellikle Buldan’dan temin edilir. Ancak sıtma salgını nedeniyle Fabrika’nın bir süre tam randımanla çalışamaması, bu işçi akımını durdurur. Gidenler daha sonra dönmüşlerse de ilk yıl hatırı sayılır bir göç yaşanır.

Görsel 22: 1930’lu yıllar sıtma ile mücadele ekibi.

Ekonomik hareketliliğin artmasıyla bütün Havza’da insanların ve malların hareketliliğinde ciddi bir artış olur; bu da ulaşım imkânlarının arttırılmasını zorunlu kılar. 1937’de motorlu taşıtların seyredebileceği standartlara getirilen Aydın-Çine-Muğla karayolu en işlek güzergâhlardan olur. Güzergâhın tam ortasındaki Çine’de taşımacılık hızlı bir gelişim gösterir. 1930’ların başında sektöre adım atan, Osman Efendi (Gültekin), 1938’de Ahmet ve Mehmet Karababa Kardeşler ile ortak otobüs alıp ‘Oto Madran’ taşıma birliğini kurar. 1938-1940 döneminde filosuna yeni otobüsler katan ‘Oto Madran’ yine de talebi karşılayamaz. Öyle ki Osman Gültekin otobüslerinin yanı sıra kamyonlarıyla da yolcu taşımak zorunda kalır ve zaman zaman da bunun bedelini öder:

Görsel 23: Osman Gültekin 1938’de Ahmet ve Mehmet Karababa Kardeşler ile ortak otobüs alıp ‘Oto Madran’ taşıma birliğini kurar.

Görsel 24: Denizlili Cillov Ailesi 1930’lu yıllarda lastik ticareti dahil pek çok alanda faaliyet gösterir.

II. Dünya Savaşı: “Zor Yıllar”

Havza, tam kendisini toparlamışken yeni bir savaş kopar. 1939’da başlayan II. Dünya Savaşı’yla içine girilen genel ekonomik daralma, başta tarımsal üretimin önündeki en büyük engellerden sel-taşkın olmak üzere, çözülememiş sorunlarıyla birleşir ve zor bir dönem başlar. Taşkın sorunun en sık yaşandığı yerlerden biri Aşağı Havza’nın geniş, verimli topraklara sahip ilçesi Söke’dir. Sökeli yazar Samim Kocagöz taşkınının ilçeye etkisini şöyle anlatıyor:

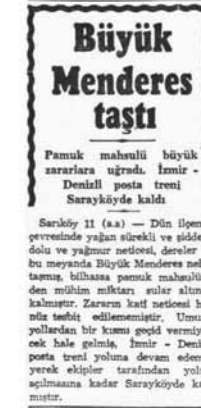
1 Mayıs 1940 tarihli Aydın Gazetesi’nin haberine göre açık yük kamyonuna yolcu alan Çineli Osman Gültekin’e Aydın Belediye Zabıtası 5 lira ceza keser (Aydın Gazetesi 1940).

Osman Gültekin Çine’de taşımacılığı geliştirirken, memleketi Denizli’de dokumacılık, 1937’de *Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası*’nın açılmasıyla uğradığı işgücü kaybına rağmen büyümesini sürdürür. Denizli dokumacılığı 1939’da, kooperatifleşmeye hız vererek yeni bir ivme kazanır.

Denizli Dokuma Kooperatifi, Buldan Kooperatifi ve Kızılcabölük Kooperatifi kurulur. 1939 yılında Denizli’de, % 90’ı ilçelerde olmak üzere 10.000 civarında el tezgâhı vardır.

1930’lar biterken Denizli’nin tanınmış tüccar aileleri de ekonomik atılımlarını sürdürürler. Mesut Rıza Cillov’un firması *Cillov Kardeşler*, 1940’lı yıllara Denizli İktisat Bankası’nın en

fazla hissesi olan firmalarından biri olarak girer. Aile ekonomide olduğu gibi siyasette de ağırlığını hissettirir. İsmail Cillov 1938-1941 döneminde Denizli Belediye Başkanı olarak görev yapar.

Görsel 25: Büyük Menderes Taşkını.

aşamazdı. Böyle senelerde, Söke halkının ve Söke’nin bütün köylerinin yüzü gülerdi.” (Kocagöz 1939).

Ailesi Söke’nin büyük toprak sahiplerinden olan Tevfik Göktepe de 1940’lı yılların ekonomik ve sosyal açıdan ‘zor yıllar’ olarak tanımlanabileceğini belirtiyor:

Görsel 26: 1942’de uygulamaya konulan ‘Varlık Vergisi’ ile birçok tüccar büyük vergiler ödemek zorunda kalır.

İkinci Dünya Savaşı yılları yalnız Söke için değil bütün Havza ve ülke için de zor geçer. Hükümetin uygulamaya koyduğu savaş ekonomisi politikaları ve 12 Kasım 1942’de yürürlüğe giren ‘Varlık Vergisi’ ülke ve Havza ekonomisini olumsuz etkiler. Denizli “*Varlık Vergisi*”nin en çok vurduğu Havza

“Kırk gündür mütemadiyen yağan yağmur, nihayet yapacağını yapmıştı. Sanki bulutlar, Beşparmak Dağı ile Samsun Dağları’nın arasına sıkışmış kalmış idi; başka bir tarafa gidemiyor, hep Balat Ovası’nı sele boğuyordu. Büyük Menderes de bu işe memnun, kabarıyor, şişiyor, nazlı nazlı akıyordu... İşte şimdi de coşmuş, koca ovayı kaplayıverecekti. Senelerden beri bu onun âdeti idi. Bazi seneler ise yarıntıyı patlatamaz, yarıntıyı

aşamazdı. Böyle senelerde, Söke halkının ve Söke’nin bütün köylerinin yüzü gülerdi.” (Kocagöz 1939).

“1940’lı yıllar bir yandan süren Dünya Harbi’yle iyice zor geçiyor. Babamın on binlerce dönüm toprağı var ama İzmir’e gidip nişan yüzüğünü rehine veriyor. Büyük toprak sahibi olmak büyük zenginlik anlamına gelmiyor yani. Ben ağa çocuğuyum ama yılda bir kere bayramda alınan o tek çift ayakkabının mutluluğunu bilirim. O ayakkabı alınır; bir önceki yıl alınan ayakkabı tamire gider. Altına pençe, önüne burunluk çakılır. Hayvanlarda nal olur bizde demir halka, nalça olur. Aşınmasın diye. Ben babamın pantolonunu çok giydim ters yüz ettirerek.” (Tevfik Göktepe, 1933, Çiftçi)

yerleşimlerinden biridir. Denizli’de, biri şirket 134 kişi ‘Varlık Vergisi’ öder.

‘*Varlık Vergisi*’nden sonra 1944’te yürürlüğe giren ‘Fevkalade Kazanç Vergisi Kanunu’ da kent ekonomisine ikinci bir darbe vurur. Kazanç vergisi ödemeyi göze alamayan dokumacılar atölye tipi üretimden ev tipi üretime dönerler. II. Dünya Savaşı süresince iplik dağıtımını devlet adına Sümerbank’ın yapması ve ipliğin kısıtlı olması da dokumacılığa büyük darbe vurur.

Savaş sonrasında bir yandan yeni dönemin yeni aktörleri ortaya çıkmaya başlarken bir yandan da Denizli’nin köklü aileleri ticari hayattaki etkilerini sürdürürler. 1939’da *Denizli İktisat Bankası* idare heyetinde bir sene kadar murahhas aza olarak görev yaptıktan sonra istifa eden Mesut Rıza Cillov, 1949’da yeniden aynı göreve döner. II. Dünya Savaşı sonrasında Denizli ekonomisi canlanır ancak kent istihdam açısından bir çekim merkezi haline gelmez. Edirne Sanat Okulu’nu bitirdikten sonra Nazilli Basma Fabrikası’nda çalışmaya başlayan Musa Kazım Manasır gibi pek çok Denizlili geleceklerini memleketlerinde değil yakın il ve ilçelerde aramayı sürdürürler.

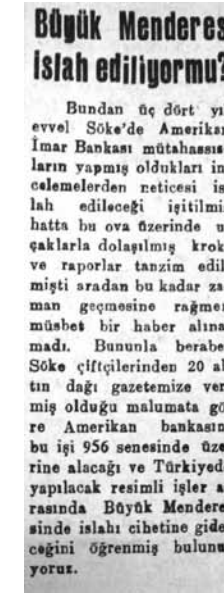
1950: Değişim Başlıyor

Görsel 27: Başbakan Menderes’in seçim sonrası ulusa seslenişi.

II. Dünya Savaşı’ndan sonra, 1945-1950 döneminde savaş ekonomisi şartlarının yavaş yavaş ortadan kalkması ile ekonomisini toparlayan Türkiye, 1950’de Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle büyük bir değişim ve dönüşüm sürecine girer.

Parti’nin Genel Başkanı, Başbakan Adnan Menderes, Aydınli büyük çiftçidir; tarıma büyük önem verir. Yeni strateji taşkın önleme, sulama, zirai mücadele ve makineleşme ile üretim

Görsel 28: B. Menderes Nehri haberi

olur. Demokrat Parti’nin ilk Tarım Bakanı Nihat Şevket İyriboz, ‘Bitki Hastalıkları Uzmanı’dır. İyriboz’la çiftçinin -sonraki yıllarda tarımsal kirliliğin başlıca nedenlerinden biri olarak ele alınacak- tarım ilacı kullanma alışkanlığı gelişmeye başlar.

Görsel 29: Marshall Yardımları kapsamında ilk traktörler 5 Mayıs 1949 yılında geldi. Traktörlerin gelişi Dolmabahçe’de yapılan geçit ile kutlandı.

Sökeli yazar Samim Kocagöz, traktörlerin tarımsal üretime dâhil oluşunu şöyle anlatıyor: “*Büyük Menderes’in etrafında, sağlı sollu, ta Ege Denizi’ne kadar uzanan pamuk tarlalarında hummalı bir faaliyet vardı. Toprağın doğuracağı pamuk fidanlarını sulamak için tarlalar, kanallarla nehre bağlanmış, gene tarlaların içindeki cetveller hazırlanmıştı. Kanallar boyunca ve cetvellerin arasında şimdi, uzaktan bakınca kaplumbağalar gibi, fakat telaşla dolaşan, John Deere’ler, Massey-Harris’ler, Oliver’ler,*

Caterpillar’lar, Allis-Chalmers’ler, International’lar ve daha çeşit çeşit birçok, Sam Amca’nın hediyeleri traktörler görünüyordu.” (Kocagöz 1939)

Samim Kocagöz’ün anlattığı Söke Ovası, 1950’lerde başlayan değişim ve dönüşümün Havza’da en çok hissedildiği yerlerden olur.

Görsel 30: 1950’li yıllarda Sökeli pamuk işçileri.

Taşkınların önlenmesi, sulama imkânlarının artması, zirai mücadele ve traktörün getirdiği kolaylıkla pamuk üretiminde bir patlama yaşanır. 1937’de Söke’de 80 hektar alanda pamuk ekiliyken, 1950’den itibaren üretim her yıl katlanarak artar ve 1965’de 30 bin hektara çıkar. Değişim Söke’yle sınırlı kalmaz; bütün havzayı değişik düzeylerde etkiler.

Halıcı-tüccar Fazıl Gürdağ, tarımda yaşanan dönüşümle ailesinin hayatının nasıl değiştiğini anlatıyor:

“Milas’ın çok yoksul bir dağ köyünde doğdum ben. Dedem ve babam çiftçi. Tütüncüymüşler. Sonra Milas’a göç ediyorlar. 1950’lerin ikinci yarısından sonra bakkal dükkânı açıyor babam. O yıllarda genel bir ekonomik hareketlilik yaşanıyor; pamuk başlıyor; ziraattan para kazanılmaya başlıyor. Milas’ta da işler açılıyor. Babamın da işleri iyi gidiyor. Un ticaretine başlıyor.” (Fazıl Gürdağ, 1957, Tüccar)

Çiftçi, Çine Ziraat Odası Eski Başkanı Nurettin Yılmaz 1950’lerde yaşanan değişimle ilçede ‘gerçek anlamda’ tarım yapılmaya başlandığının altını çiziyor:

“Yörüğüz; 200 yıl kadar önce Çine’ye gelmişiz. Önce zeytincilik var burada. Birinci mahsul o. Çiftçilik Selanik göçmenlerinden öğreniliyor. Tarımda asıl sıçrama 1950’lerden sonra başlıyor. Sulama imkânlarının artması ve makineli ziraatla tarımın şekli değişiyor. Bizim aile de esas olarak 1950’lerden sonra ziraata başlıyor. Modern çiftçiliğin önderliğini yapıyor. Çine’de ilk pamuğu biz ektik mesela.” (Nurettin Yılmaz, 1936, Çiftçi)

Tarımda yaşanan dönüşüm Çine’de ve Aydın’ın bütün ilçelerinde ticari hayatı canlandırır. 12 yaşında Çine’de manifaturacı çıraklığıyla iş hayatına atılan Zeki Başeskioglu, bugün bir dünya markası olan *Zeki Triko*’ya ulaşacak ticari faaliyetine bu yıllarda başlar. 1930’da Antalya’nın Akseki ilçesinde fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Başeskioglu, Çine’de 3 yıla yakın çıraklık yaptıktan sonra biriktirdiği parayla İzmir’den aldığı şapkaları pazarlarda satarak ticarete atılır.

1950’lerde yaşanan dönüşüm tarım, ticaret ve ulaşımın yanı sıra zeytin-zeytinyağı ve onun yan sanayii sabunculuk başta olmak üzere tarıma dayalı imalat sanayi ve hatta madencilikte atılımları getirir. 1960’lara girerken yeni dönemin yeni müteşebbisleri de ortaya çıkmaya başlar.

Nabi Sabuncu, ‘*sergi usulü sabunculuk*’ yapan babasının 1960’ların başında zeytinyağı ve sabun fabrikası kurma macerasını şöyle anlatıyor:

“Babam Mehmet Sabuncu Giritli. Girit, zeytinyağı ve sabunun anavatanı. Babam Giritlilerin geleneksel işi sabunculuğa Aydın’da ‘Bosnahılar Sabunhanesi’nde başlıyor, 1935’de Kuşadası’nda ‘Soka Sabun Fabrikası’nda ustabaşı oluyor. Alman Harbi başlayınca fabrika kapanıyor. Söke’ye geçip mesleğini yapıyor. 1943’de Aydın’a dönüyor, bir ev ve bitişindeki havutçu dükkânını alıp sabunhaneye çeviriyor. 1950’lerde işler büyüyor. 1960’da Osman Sevim (Celep) ile İmamköy’de yağ fabrikası kuruyor. Osman Sevim ayrılıyor; babam ‘Horoz Sabunculuk Kollektif Şirketi’ni kuruyor. Ürettiği yağ ve sabunu ‘Horoz’ markasıyla piyasaya sürüyor.” (Nabi Sabuncu, 1943, İşadamı)

Giritli sabuncu Mehmet Sabuncu’nun Aydın’da zeytinyağı fabrikası kurduğu günlerde Çineli Sabuncu Mehmet Tuncer, arkadaşı Raşit Kalkan’la madencilik faaliyetine başlar. Bu girişim bugün 56 ülkeye ihracat yapan, 10.000 kişiye istihdam

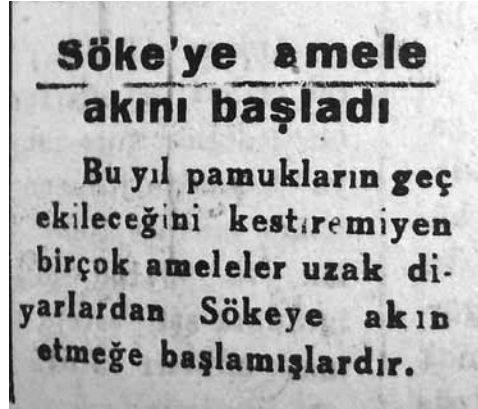

Görsel 31: Mehmet Sabuncu 1935 yılında Kuşadası'nda İtalyanlara ait 'Soka' sabun fabrikasında (soldan ilk kişi)

sağlayan, maden, enerji, lojistik ve içilebilir su kaynakları alanlarında çalışan, Türkiye'nin ilk beş yüz firmasından Kaltun'a dönüşür.

Aşağı Havza, 1950'lerde yaşanan tarımsal dönüşümle geniş ve verimli topraklarından elde ettiği kazancı 1960'lar boyunca ticaret, ulaşım, zeytin-zeytinyağı ve onun yan sanayii sabunculuk başta olmak üzere tarıma dayalı

imalat sanayi ve madencilğe aktararak refahı yakalar. Aynı dönemde daha az verimli ve dar tarımsal alanlara sahip olan Yukarı Havza -özellikle yoksul Denizli kırsalı- Aşağı Havza'da pamuk ekiminin yaygınlaşması ile artan iş gücü ihtiyacını karşılar. Göçün en çok yoğunlaştığı bölge pamuk ziraatının patlama yaptığı Söke Ovası'dır.

Görsel 32: Söke nüfusu özellikle yaz aylarında pamuk hasadı için gelen mevsimlik işçilerle daha da artıyordu.

1950'de başlayan değişim ve dönüşüm sürecinden payına Aşağı Havza'nın ucuz iş gücü deposu olmak düşen Yukarı Havza, geleneksel sektörleri olan dokumacılık, halıcılık-kilimcilik ve dericilikteki tarihsel birikimini 1950'li yılların imkânlarıyla birleştirerek bir sermaye ve insan kaynağı biriktirme sürecine girer.

Denizli, dokumacılıktaki tarihsel birikimini 1950'li yıllarda yaşanan dönüşümün yarattığı fırsatlarla birleştirerek bir sermaye ve insan kaynağı biriktirme sürecine girer. Dokuma sektörünün ilk aşaması olan çırçır sanayiinde motor gücüyle

Halil Özşarlak Söke'ye mevsimlik işçi göçünü şöyle anlatıyor:

“1950'li yıllardan itibaren pamuk ziraatının yoğunlaşmasıyla tarım işçisi göçü de başladı Söke'ye. Önce Ege'nin yoksul bölgelerinden ardından Güney Doğu Anadolu'dan mevsimlik işçi aldık.” (Halil Özşarlak, 1932, Yerel Tarihçi)

çalışan ilk büyük fabrikanın 1950'de bir kooperatif işletmesi olarak kurulmasıyla geleneksel el sanatı şeklinde süren dokumacılıkta önemli bir değişim süreci başlar.

Dokumacılıktaki değişime paralel olarak ticaret erbabı da yeni yapılanmalara gider. 1951 sonunda ağabeyi Fehmi Cillov ile ortak yeni bir şirket kuran *Mesut Rıza Cillov*, işlerini büyüten tacirlerdendir.

İşe dericilikle başlayan, unculukla devam eden ve akaryakıt vd. ticaret alanlarında yatırımlarını sürdüren Abaloğlu Ailesi, 1951'de çırçır fabrikası kurarak dokumacılığa adım atar. Çırçırda kaliteyi arttırmanın yollarını araştırıp bulan ve uygulayan Aile, günün şartlarına göre en iyi makine ve donanım ile yoluna devam eder.

1950'ler Cillov ve Abaloğlu aileleri gibi belli bir sermaye birikimine ulaşmış aileler için yeni fırsatlar doğururken yeni dönemin ruhunu kavrayan yeni müteşebbisler de yaratır. 1950'lerin başında Denizli küçük yerleşim birimlerinde yeni dönemin yeni ekonomik aktörleri ortaya çıkar. Bunlardan biri Çivril'de genç müteşebbis Kadir Kameroğlu'dur. 15 yaşında açtığı

şapkacı dükkânıyla bugün Türkiye kuyumculuk sektörünün önde gelen kuruluşlarından *Ekol Kuyumculuk*'a ulaşacak ticari hayatına başlayan Kameroğlu, o yılları şöyle anlatıyor:

Görsel 33: Kameroğlu kuyumculuğun kurucusu Kadir Kameroğlu.

“1934'te doğdum. Çocukluğum maddi imkânsızlıklar içinde geçti. 1947'de ilkokulu bitirdim. Diplomayı aldığımdaya babama götürdüm uzun uzun baktı ve “Terzi çıraklığına mı kunduracı çıraklığına mı gidersin?” diye sordu. Okuma hevesime rağmen terzi çıraklığına talip oldum. Ama terziliğin geleceği yoktu. Çivril'in nüfusu 3500'dü, kırkın üzerinde terzi vardı. Bir gün camiden çıkan bir tanıdığın kafasında gördüğüm şapka dikkatimi çekti. İçinde İzmir yazıyordu. İzmir'e gidip

şapkacılık öğrendim. Çivril'e döndüm. 1950-51 yılında şapkacı dükkânı açtım. Yaş 15-16. Toptan şapka imalatına başladım. İşler iyi gitti; Sivash, Dinar ve Dazkırı'dan da sipariş gelmeye başladı.” (Kadir Kameroğlu, 1934, İşadamı)

Yalnız Çivril'in değil Denizli'nin neredeyse bütün ilçelerinin, kasabalarının, köylerinin ekonomileri, yeni dönemin fırsatlarını değerlendiren yeni müteşebbislerle dinamizm kazanırken, 1953'te *Denizli Sümerbank Bez Fabrikası*'nın ham bez üretimine başlaması Denizli kent ekonomisinin ana sektörü dokumacılıktaki potansiyelini artırır.

Sümerbank'ın üretime başlamasının getirdiği dinamizm, 1955'de Denizli karayolunun İzmir'e bağlanmasıyla birleşerek kent ekonomisinin can damarı dokumacılıkta küçük tesislerden orta ölçekli tesislere geçişin koşullarını yaratır. Denizli'nin geleneksel dokumacılık ürünleri havlu, hamam takımı, bornoz, karyola-masa örtüsü, çarşaf, sofrta takımı vb. ürünlerin ticaretini de geliştirir.

Bu dönemde Ahmet Nuri Erikoğlu gibi pek çok işadamı atılım sürecine girer. 1955'te bakır ve hurda bakırları eriterek levha bakır üretmeye başlayan Erikoğlu, ulaşım imkânlarının gelişmesiyle İzmir, Aydın, Muğla'ya, giderek tüm Ege Bölgesi'ne ve Isparta-Burdur-Antalya hattına mal satmaya başlar.

1952'de *Şemsi Terakki Debagat ve Ticaret Anonim Şirketi*'nin muhasebesini tutmaya başlayan, başarılı ve disiplinli çalışmasıyla yeni firmaları kendisine bağlayan Musa Kazım Manasır, 1955'te Denizli karayolunun İzmir'e bağlanmasıyla yıldızı parlayan otomotiv sektöründe yeni bir müteşebbis olarak öne çıkar.

Tarıma dayalı sanayide yaşanan dönüşüm yeni bir sektörün habercisidir. 1951'de uygulamaya koyulan '*Şeker Sanayi*'nin *Tevsi Programı*' ile 1950'de 137 bin ton olan şeker üretimi, 1958'de 500 bin tona yükselir. Şeker üretiminin patlamasıyla

pekmez satışları da bitme noktasına gelir. Bu durum yoğun olarak bağcılık yapılan yörelerde şarap üretimini alternatif bir geçim kaynağı olarak ortaya çıkarır.

Bağcılıkta tarihsel bir birikime sahip olan Denizli'nin Çal, Bekilli ve Güney ilçelerinde şarapçılık gelişmeye başlar. Güney ilçesini Türkiye'nin en önemli şarapçılık merkezlerinden biri haline getiren Tokat Ailesi'nden Yasin Tokat sektörün gelişimini

Görsel 34: Pamukkale Şarapları Yönetim Kurulu Başkanı Yasin Tokat.

şöyle anlatıyor:

“Şekerin pekmezin yerini almaya başlamasıyla, şarap pekmezin yerini alıyor. Bizim aslımız yörük, çiftçilik ve hayvancılık yapıyormuşuz bütün yörükler gibi. Ağabeyim Fevzi Tokat, 1950'lerde bir kamyonla taş-kum çekerken, bakıyor şaraphaneler yapılmaya başlıyor, O da 1962'de yılda

100 bin litre kapasite ile çalışan küçük bir şaraphane kuruyor ve böylece başlıyoruz.” (Yasin Tokat İşadamı, 1948, İşadamı)

O yıllarda Çal'ın bucağı olan Bekilli'de ticaretle uğraşan Hasan Altıntaş, 1959'da şarapçılığa başlar. Asım Altıntaş, babasının şarapçılık serüvenini şöyle anlatıyor:

“Babam 1928'de Bekilli'de doğuyor. Şapkacılık, susam yağcılığı, çiftçilik, tavukçuluk, üzüm-

Görsel 35: Küp şaraplarının kurucusu Hasan Altıntaş (sağda) ve küplerde şarap üretimi (1950'li yıllar).

pekmez ticaretiyle uğraşıyor. Bekilli'de bizden önce başlayan bir şarapçı yağmurlu bir günde üzüm aldığı üreticiyle münakaşa ediyor. Üzümlerinizi almayacağım tehdidini savuruyor. Babam, üzüm üreticisinin yağmur altında düştüğü durumu, mağduriyeti kabul edemediği için şarapçılığa başlıyor.” (Asım Altıntaş, 1962, İşadamı)

1960'lar boyunca gelişimini sürdüren şarapçılık bir sektör haline gelmeye başlar. Denizli Valiliği'nin yayınladığı 1967

Görsel 36: Selcan şaraplarına ait bir ilan (1960'lı yıllar).

‘Doğan’, ‘Ender’, ‘Küp’ şarap imalâthaneleri olmak üzere üç şarap imalâthanesi vardır. Adı geçen şaraplar kaliteli şarap türleridir. Çal Merkezine bağlı Selcan Köyü’nde de ‘Selcan’ şarapları adı altında bir şaraphane bulunmaktadır. Ayrıca Güney İlçesinde ‘Şirin Şarapları’ namıyla bir şarap imalâthanesi ve bir kaç küçük şaraphane vardır.” (Denizli Valiliği 1967)

Görsel 37: 1950’li yıllarda Babadağ.

yapan Babadağ, ulaşım imkânlarının gelişmesiyle yurdun her tarafından gelen tüccarlarla ticaret yapmaya başlar. O yıllarda ham bez kıttır. Sadece birkaç devlet fabrikasında üretilen ham bez ihtiyaca cevap veremez ve Babadağ’da kurulan Salı Pazarı ülke ihtiyacını büyük oranda karşılar konuma gelir.

Pazar imkânlarının gelişmesi ve değişmesi Babadağ’dan Denizli’ye göçün artmasına neden olur. Babadağ’dan Denizli’ye gelenlerden biri de Hacı Mehmet Zorlu’dur. Evdeki tezgâhlarda dokunan, Babadağ’a özgü çizgili çarşafları satarak ailesinin geçimini sağlayan Zorlu, 1953’te *Zorlu Tekstil Kollektif Şti*’ni kurar ve Denizli’deki küçük atölyesinde üretime başlayarak bugün Türkiye ekonomisine yön veren kuruluşlardan *Zorlu Holding*’in temellerini atar.

Denizli İl Yıllığı’nda şarapçılık kent ekonomisi içinde başlı başına bir sektör olarak ele alınır:

“Son yıllarda şarapçılık oldukça gelişmiştir. Zaten Çal bölgesi tarihin çok eski çağlarından beri şarapçılıkla tanınmıştır. Eski çağlardan kalma şarap küpleri, şaraphane yerleri ve Bakus heykelleri Çal’da bulunmuştur. Çal’da

1950’lerde yaşanan dönüşüm yalnız Çal’da, Güney’de değil Denizli’nin bütün ilçelerinde, kasabalarında, köylerinde hissedilir. Hemen her evde bir dokuma tezgâhının bulunduğu Babadağ, 1950’li yılların en hareketli kasabalarındandır. 1950’lere kadar Denizli kent merkezi, ilçeleri ve yakın illerle ticaret

Denizli’nin Sakıp Sabancı’sı olarak bilinen Kazım Kaynak da 1950’lerin sonunda Denizli’ye gelip toptan gıda ticaretine başlayarak, hemşerisi Hacı Mehmet Zorlu gibi bugün Türkiye ekonomisine yön veren kuruluşlardan *Kaynak Grup*’un harcını atar. Mustafa Kaynak babasının Denizli’ye gelişini şöyle anlatıyor:

“Babadağ’ın doğal yapısı malum, tarım yok, ancak kendisine yetecek kadar üretim var. Koşullar başka bir şeyler yapmayı zorunlu kılıyor. Dokumacılık tarihsel olarak bundan gelişiyor. Babam herkes gibi dokumacılıkla uğraşıyor. 1940’ların ikinci yarısında, II. Dünya Savaşı’ndan sonra işler açılıyor. 1950’lerde ticaret daha da canlanıyor. Babam bu dönemdeki sermaye birikimi ile 1958’de Denizli’ye geliyor ve gıda toptancılığına başlıyor. Un, şeker, nişasta, glikoz gibi gıda maddelerinin bayiliklerini alıyor. 1959’da benim doğduğum yıl aile Denizli’ye taşınıyor.” (Mustafa Kaynak, 1959, İşadamı)

1950’li yıllar boyunca binlerce kişi ilçelerden, kasabalardan, köylerden kent merkezine akar. Nüfus hareketi, dokumacılık faaliyetlerinde inisiyatifin köy ve kasabalardan Denizli kent merkezine geçmesinin göstergesidir.

Görsel 38: 1950’li yıllarda Dokuzsele Çayı.

1950’ler Türkiye’sinde yaşanan değişim ve dönüşümler Yukarı Havza’nın diğer ili Uşak’ta da yansımaları bulur. Geleneksel sektörler tekstil-dokuma, halıcılık-kilimcilik ve dericilik farklı düzeylerde gelişme gösterir. En çok büyüyen sektör dericilik olur. Dokuzsele Deresi kenarında günün şartlarında kösele-gön-meşin imalatı yapan dericiler, işlerini 1950 sonrasında daha da geliştirirler.

1950’li yıllara kadar Türkiye’nin nüfus artış eğiliminin benzeri bir artış gösteren Uşak’ın nüfusu ekonomisinin, sanayisinin gelişimine paralel olarak artar. 1950 sayımında, o tarihte bağlı

olduğu Kütahya il merkezini nüfus olarak geçer ve 9 Temmuz 1953'te il olur. Aynı yıl elektrik üretimi için dizel jeneratörler getirilerek, konutların yanında kısmen sanayiye de elektrik verilmeye başlanmasının ve karayolu ulaşımı imkânlarının artmasının etkisiyle sanayileşme ve göç hız kazanır, Uşak büyür.

Görsel 39: 1950'lerde Uşak Çarşısı.

Yukarı Havza 1950'leri sanayileşmenin nüvelerini atarak geçirirken Aşağı Havza'da sanayileşmede ciddi adımlar atılmaz. Bunun nedenini 'beyaz altın' pamukla büyük bir sermaye birikimine ve refaha ulaşan Söke'nin

altın yıllarına tanıklık edenlerden dinleyelim:

“Söke'nin verimli toprakları bizi rehavete düşürdü. 10-20 dönüm arazin varsa karnın doyuyordu. Biraz daha büyük arazin varsa güzel yaşıyordun. Büyük toprak sahipleri ise alıp yürümüşlerdi. “Nasılsa kazanıyoruz” rehavetiyle yenilikler, değişimler izlenmedi. Toprağın kazandırdığı para yeni yatırımlara, yeni işlere, sanayiye değil daha çok gayrimenkule, yemeğe-içmeğe gitti.” (Halil Özşarlak, 1932,Yerel Tarihçi)

Görsel 40: Söke Çimento Fabrikası haberi.

ilçelerinden servislerle Denizli Organize Sanayi'ye, fabrikalara çalışmaya gidiyor insanlarımız. İşte bugünün temelleri o günlerde atıldı. 1950'lerden itibaren tarımdan elde edilen gelir yeni yatırımlara, sanayiye dönüştürülemedi.” (Hulusi Şahinci, 1948, Çiftçi)

“Aydın, bütün ilçeleriyle, kasabalarıyla, 1950'lerden itibaren tarımdan elde ettiği büyük geliri yeni yatırımlara özellikle de sanayiye aktar(a)madı. Aynı dönemde, Aydın gibi verimli toprakları olmayan Denizli, el tezgâhlarında süren dokumacılığı geliştirmeye başladı. Çocukluğumda Aydın'a Denizli'nin ilçelerinden pamuk toplamaya mevsimlik işçi gelirdi. Bugün Aydın'ın

Aşağı Havza'da 1950'lerin ilk yarısında en önemli sanayi yatırımını kamu gerçekleştirir. 1955'te 'Söke Çimento Fabrikası' kurulur. Aşağı Havza 1950'li yılları yine bir kamu yatırımı olan *Sümerbank Aydın Tekstil Fabrikası'nın* 1958'de üretime başlamasıyla kapatırken, Yukarı Havza, Denizli ve Uşak, kendi içsel dinamikleriyle geleneksel sektörlerindeki sanayileşme hamlesini sürdürür. Denizli dokumacılıkta 1950'li yılların birikiminin meyvelerini 1960'ların hemen başında toplamaya başlar. Dokuma atölyeleri, kooperatifleri, iplik fabrikaları ile kent ekonomik çeşitliliğini göstermeye başlar.

Yalnız dokumacılık değil Denizli'nin geleneksel sektörlerinden dericilik de bu dönemde ciddi bir gelişme kaydeder. 1944'te yürürlüğe giren ve sanayinin gelişmesine ket vuran Muamele Vergisi'nin 1957'de kaldırılmasıyla, güçlerini arttırmaya ve kendilerini geliştirmeye başlayan işletmeler, 1963'te elektriğin tabakhaneyle gelmesiyle atılım yaparlar. O güne kadar hayvan gücüyle ya da dizel elektrik motorlarıyla üretim yapan işletmeler, elektrikle birlikte işlerini büyütürler.

Yukarı Havza'nın diğer ili Uşak'ta 1953 sonrası ivme kazanan sanayileşme 1960'ların ilk yarısı boyunca da sürer. Uşak'ın geleneksel imalat sektörlerinden dokumacılıkta küçük ve orta ölçekli işletmeler düzeyinde ciddi bir gelişim yaşanırken diğer geleneksel sektör dericilik de ülke ekonomisi ve sanayinin gelişmesine paralel olarak atılım yapar.

Beyaz altın pamukla Türkiye'nin en zengin ilçelerinden biri haline gelen Söke, 1960'lara girerken sermaye birikimini yepyeni bir sektöre, turizme aktarmaya başlar. Yanı başındaki küçük balıkçı kasabası Kuşadası'nın, bir turizm merkezi olmasının önünü açacak ilk yatırımları yapar. Turizmden öncesini, turizmin başlamasını ve turizmle yaşanan değişimi Kuşadalılar şöyle anlatıyor:

“1960'lara kadar Kuşadası'nda turizm yok gibi bir şey; tarım ve balıkçılık var. Tarımı yörükler yapıyor; balıkçılığı da biz

Görsel 41: 1960'lı yıllarda Kuşadası.

Turizmi de onlar başlatıyor; ilk otelleri yapıyorlar. '60'lara kadar zor şartlarda süren ve geçimin güçlüğüyle sağlandığı balıkçılık turizmle canlanıyor.” (Ahmet Duyar, 1955, Balıkçı)

Görsel 42: 1970'li yılların sonunda Kuşadası Tusan Otel'den görünüş.

yerleşimi olan, Halikarnas Balıkçısı, Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu gibi sanatçıların 'Mavi Yolculuk'larla adını yavaş yavaş yurt çapında duyurmaya başladığı Bodrum, Söke-Milas, Milas-Bodrum yollarının açılmasıyla bir turizm merkezi olarak gelişmeye başlar.

Aşağı Havza'da bu yıllarda üzerinde konuşulmayı hak eden sektörlerden biri de madenciliktir. 1960'ların ikinci yarısında Çinelî sabuncu Mehmet Tuncer'in arkadaşı Raşit Kalkan'la, 1960'ların başında kurduğu 'Kaltun Madencilik' büyük gelişme gösterir:

“Çıkardığı sodyum feldspatı, 'beyaz toprağı', 1960'ların ilk yarısında İzmir'de dökümcülere satıyor. Daha sonra, seramik ve cam yapımında kullanıldığını öğrenince 1967'de Çanakkale Seramik'e satmaya başlıyor. 1968'de Türkiye Şişe Cam Fabrikası'na satıyor. Cam, seramik, porselen ve emaye

muhabirler. Ailem muhacir olarak İstanköy'den geliyor; orada balıkçılıkla geçiniyorlarmış. Önce Nazilli'ye geliyorlar; deniz yok, Kuşadası'nın yolunu tutuyorlar. Az bir nüfus var Kuşadası'nda, yörüklikten gelenlerin balıkla araları pek yok; dedem, babam balıkları ipe dizip Söke beylerine satmaya götürüyor. Onlar balık yiyor.

1962'de Sökelilerin yatırımı, Kuşadası'nın ilk turistik belgeli oteli TUSAN'la Kuşadası'nda turizmin önü açılır. Aynı yıl Söke'yi Milas'a bağlayan yolun tamamlanmasıyla yalnız bu ilçenin değil Kuşadası ile birlikte Türkiye'nin önemli turizm merkezlerinden biri olarak gelişecek Bodrum'un da kaderi değişir. 1960'lı yıllara kadar küçük bir balıkçı ve süngerci

yapımında kullanılan feldspat rezervinde dünyanın en büyük bölgesi olan, cam, seramik, porselen, emaye, filtre sanayi, boya ve suni mermer yapımında kullanılan kuvarsta da kalitede ayrıcalıklı bir yeri olan Çine, yıllar içinde bu iki madenin üretiminde dünya çapında bir merkez haline geliyor.” (Osman Aydın, 1955, Milletvekili)

Aşağı Havza, 1960'ların ikinci yarısına geleneksel sektörleri tarım ve tarıma dayalı imalat sanayiinin yanı sıra turizm ve madencilik yatırımlarıyla girer. Yukarı Havza'da Denizli ise 1950'lerde yaşanan dönüşümün yarattığı yeni müteşebbislerinin başarılı-başarısız girişimleriyle ekonomisini geliştirir ve yeni bir müteşebbis kuşakla dinamizm kazanır.

Denizli'de ticari faaliyet içinde bulunan ailelerin çocukları, genç hatta çocuk yaşlarda kendilerini ticaretin içinde bulurlar. 1966'da Cafer Sadık Abaloğlu'nun Hacı Ahmet İncoğlu ile ortaklığını sonlandırmasıyla 19 yaşındaki büyük oğlu Mehmet Ali ile 15 yaşındaki küçük oğlu İsmet, çocuk yaşlarda ticari hayatın bir parçası olurlar.

Görsel 43: Zorlu Holding Yönetim Kurulu Başkanı Ahmet Nazif Zorlu.

1959'da Bekilli'de şarapçılığa başlayan ve işlerini 1960'lı yıllar boyunca büyüten Hasan Altıntaş'ın büyük oğlu Yusuf, çocukluğu boyunca şişe yıkama, doldurma, eşekle bağlardan

üzüm çekme işlerinde çalışır. Yusuf liseye başladığı yıl, 1968’de Pamukkale’de açtıkları şarapçı dükkânının başına geçer. Daha çok yazları çalışan dükkânı, lise yılları boyunca idare eder. Onun gidişinden sonra kardeşi Asım, 9-10 yaşlarında işlerin içine girip yetismeye başlar.

Şapkacılıktan şarapçılığa geçen Hasan Altıntaş’ın, perakendeciliğe de başladığı dönemde bir başka şapkacı, bugün Türkiye kuyumculuk sektörünün duayenlerinden olan Çivrilili Kadir Kameroğlu, şapkacılığı bırakıp kuyumculuk sektörüne adım atar.

Babadağlı Ahmet Nazif Zorlu, Çivrilili Kadir Kameroğlu gibi Denizlili müteşebbisler il dışında gerçekleştirdikleri yatırımlarla atılım sürecine girerlerken Ahmet Nuri Erikoğlu gibi hemşerileri de memleketlerinde işlerini büyütürler. 1937’de Denizli Kaleiçi Bakırcılar Çarşısı’nda dövmecilik yaparak iş hayatına atılan, 1959’da İstanbul’da *Elektrobakır*’ı kuran Ahmet Nuri Erikoğlu, 1969’da *Ergür Kablo* ile Denizli ve Ege Bölgesi’nde ilk bakır tel ve kablo üretimini gerçekleştirir.

Denizli’de 1950’lerde başlayan ve 1960’lı yıllar boyunca süren sanayileşmeyle kentsel nüfus sürekli olarak artarken kırsal nüfus azalır. 1960’larla birlikte iç göçe yurt dışına göç de eklenir.

Göç vermesine rağmen Denizli kırsalı ve ilçeleri kendi içsel dinamikleriyle gelişimlerini sürdürürler. Acıpayam, Çivril, Baklan tarım, Tavas tarım, dokumacılık, ayakkabıcılık, terzilik, Sarayköy tarım, dokumacılık, Çal, Güney bağcılık-şarapçılık, Buldan dokuma, Çameli ormancılık iş kollarındaki üretim dinamiklerini ihtisaslaştırarak belli bir ekonomik gelişmişlik düzeyini korurlar. Honaz, Serinhisar, Akköy, Beyağaç, Babadağ, Bozkurt, Çardak, Kale ilçeleri ise tarımsal üretimin yanı sıra geleneksel el sanatlarıyla ekonomilerini ayakta tutarlar. İlçelerinin bu özelliği Denizli’nin hızla gelişmesindeki önemli etmenlerden biridir.

Denizli, 1960’ları 1970’lerde temelleri atılacak sanayileşme hamlesinin ilk adımlarıyla geçirirken Yukarı Havza’nın diğer ili Uşak da 1953 sonrası ivme kazanan sanayileşmesini 1960’ların ilk yarısı boyunca sürdürür.

Cumhuriyet’in ilk on yılında 5 fabrikanın olduğu Uşak’ta 1967’de faaliyet gösteren yün iplik fabrikası sayısı 38’dir. Sanayileşmenin ilk evresi olan 1953-1965 döneminde kendi kırsalından göç alan Uşak’a, 1960’ların sonlarında İç Anadolu’dan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’dan akış başlar.

Uşak’ın geleneksel imalat sektörlerinden dokumacılıkta 1960’ların ikinci yarısından itibaren kente göçle gelen girişimcilerin de katkısıyla küçük ve orta ölçekli işletmeler düzeyinde ciddi bir gelişim yaşanır. Aynı süreçte diğer geleneksel sektör dericilik de ülke ekonomisi ve sanayinin gelişmesine paralel olarak dönüşüme uğrar. Uzun yıllar deri dağlama sanatının devamı olarak hiçbir kimyasal madde kullanılmadan, aynı teknik kullanılarak gerçekleştirilen deri tabaklamada kimyasal maddeler devreye girer. Uşak’ın Ulubey ilçesinde dericiliğin içine doğan, çocukluğu ve gençliği baba mesleği dericiliğin içinde geçen Nadir Sönmez, 1960’ların sonlarında dericilikte yaşanan dönüşümü şöyle anlatıyor:

Görsel 44: 1960’lı yılların başında Uşak’ta bir deri işletmesi.

“Bizim geleneksel yöntemler tamamen organikti hiçbir kimyasal madde kullanılmıyordu; meşe palamudu ve kireçle işliyorduk deriyi. Kimyasallarla derinin işlenmesi kolaylaştı, işleme süresi kısaldı. ‘Dokuzsele Çayı’ kimyasallarla kirlenmeye başladı. Dericilik gelişince kimyasallarla çalışan yeni tesisler açıldı; tabi kirlilik daha da arttı. Bizim eski tekniklerle yeni sistemle çalışan bu işletmelerle rekabetimiz söz konusu olamazdı. Bizim için dericiliğin tadı kaçtı. Ve o yıllarda revaçta olan Almanya’nın yolu göründü.” (Nadir Sönmez, 1939, Çiftçi)

Başta Almanya olmak üzere, yurtdışına göç sürerken Uşak kent merkezine de, dokumacılık ve dericilik başta olmak üzere imalat sanayiinin gelişmesine paralel olarak, kırsaldan ilçelerden, kasabalardan, köylerden nüfus akışı sürer. Sanayileşmenin ilk dönemi olan 1953-1965 yıllarında ağırlıklı olarak Uşak ve yakın illerin kırsalından kent merkezine yaşanan göçle merkez ilçenin genel nüfus içindeki payı 1960'ların ilk yarısı boyunca artar ve 1965'de % 37'ye ulaşır.

1970'lerden 1980'lere: Sermaye Yoğunlaşması Dönemi

1960'lı yılları geleneksel sektörlerindeki sanayileşme hamlesiyle geçiren Yukarı Havza, 1970'li yılları bütün ülke gibi enflasyonla karşılar. 1960'larda %5'ler seviyesinde seyreden enflasyonun 1970'li yılların başında %20'lere fırlamasıyla ülke ve Havza ekonomisinde yeni bir dönem başlar.

Enflasyonun yükselmesi Yukarı Havza illerinden Denizli'de kent ekonomisinin başat sektörü dokumacılıkta bir reorganizasyona neden olur. İplik sermayesi sağlayamaz duruma düşen küçük üreticilerle sermaye birikimine sahip orta ve büyük ölçekli üreticiler arasında fason üretim ilişkilerinin hakim olduğu yeni bir dönem başlar. Bu ilişki dokumacılığa yeni bir dinamizm getirir. Diğer sektörlerde sermaye biriktiren bazı tüccarlar da dokumacılığa yatırım yapmaya başlar.

1950'lerin sonunda Denizli'ye gelen ve gıda toptancılığı yapan Kazım Kaynak, dokumacılığa yatırım yapanlardandır. İplik, pamuk, bez ticaretiyle uğraşmaya başlayan Kaynak'ın henüz ilkokula giden, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren Denizli ekonomisinde yön verecek isimlerden olacak oğlu Mustafa da bu yıllarda babasının yanında ticareti öğrenmeye başlar. Mustafa Kaynak o dönemi şöyle anlatıyor:

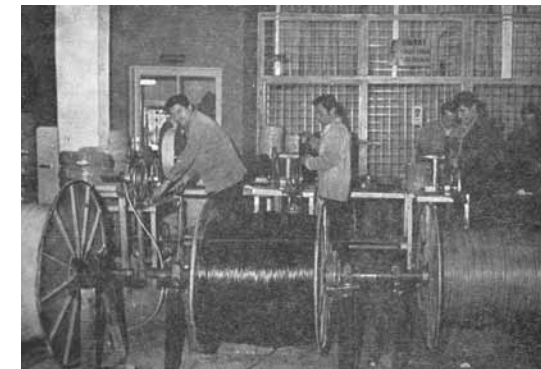
“Bayramyeri’nde babamın işlerinin içinde yetiştim ben. Yalnız ben değil, bugün Denizli ekonomisine yön veren pek çok isim de babalarının yanında yetişti aynı dönemlerde. Babadan oğula, tecrübe ve bilgi aktarımı süreci nesilden nesile sürmüştü Denizli’de. Biz de onun ürünüyüz. Babamın bana aştığı iş yapma tarzını şimdi ben de kendi oğluma aşıyorum. Oğlum yaz tatillerinde bizim yanımızda çalışıyor; Bayramyeri’ndeki satış mağazamızda tezgâhtarlık yapıyor.” (Mustafa Kaynak, 1959, Sanayici)

1970'lerin başında enflasyonla gelen yıkımı dokumacılıkta fason üretimin getirdiği dinamizmle aşmaya çalışan Denizli ekonomisinde yaşanan önemli bir gelişme Denizli İktisat Bankası'nın şubeleşme atağıdır. Banka, şiar edindiği 'kendi ilinde genişle' anlayışıyla atılım sürecine girer. 1971'de Sarayköy, Tavas, Çivril ve Honaz'da şubeler açar.

Görsel 45: 1970'li yıllarda Denizli İktisat Bankası.

Kuşaklardır ticaretin içinde bulunan aileler ekonomik pozisyonlarını korurlarken 1950'li yıllarda ticari faaliyete başlayan yeni müteşebbisler de atılımlarını sürdürürler. Musa Kazım Manasır'ın, 1957'de kurduğu Oto Cem Kollektif Şirketi, ithalat ve toptan pazarlama ile hızlı bir gelişim gösterir ve 1972-73-74 yıllarında Denizli vergi şampiyonu olur.

Görsel 46: Denizli’de bakır kablo sanayiinden bir görünüş.

Erikoğlu ailesi de atılımlarını sürdürür. Sektöründe sürekli büyüyen *Ergür Kablo* bünyesinde 1972'de Denizli'de bir ilk daha gerçekleştirilir. Emaye bobin teli üretilmeye başlar.

1972'de önemli bir gelişme de Denizli şarapçılığında yaşanır. 1962'de Fevzi Tokat'ın dört kardeşiyle birlikte kurduğu yılda 100 bin litre kapasite ile üretim yapan şaraphanenin yönetimini Ege

Üniversitesi Ziraat Fakültesi Gıda ve Fermantasyon Teknolojisi Bölümü'nden mezun olan Yasin Tokat'ın üstlenmesiyle şaraphane atılım sürecine girer. Öte yandan Bekilli'de 1950'lerin sonunda 700 litre kapasiteyle şarap üretimine başlayan Hasan Altıntaş'ın şaraphanesi de kapasitesini 200.000 litreye çıkarır. Klasik şaraplarla işe başlayan Altıntaş, aynı yıl kendisiyle özdeşleşen, meşhur vişne şarabını da piyasaya sürer.

Çivrilili Kadir Kameroğlu kuyumculuğa başladığı Ereğli'nin birkaç yıl içinde en büyük kuyumculardan biri olurken Babadağlı Ahmet Nazif Zorlu da 1971'de bir İtalyan dergisinde gördüğü desenli nevresim takımdan ilham alarak ürettiği renkli ve desenli nevresimleri 'Taç' markasıyla piyasaya sürer ve tüketiciden büyük teveccüh görür (Kigem 2007).

Görsel 47: Kadir Kameroğlu kuyumculuğa Ereğli'de başladı. 5 Şubat 1972.

Denizlili girişimciler 1970'lerin başında ülkenin pek çok yerinde yatırımlarını büyütürken, 1973'te kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınan memleketleri Denizli için yeni bir dönem başlar. Sanayi sektörüne yatırımlar artar. 1973-81 döneminde gerçekleşen kamu yatırımlarının %88'i sanayinin gelişmesi için kullanılır.

1973 iyimser bir havada geçer. Ancak 1974'e girerken, dünya petrol kriziyle birlikte yaşanan ekonomik durgunluk ve işsizlik artışının etkileri hissedilmeye başlar. Döviz rezervleri erir; bütçe açığı büyür. Böylece Kıbrıs Barış Harekâtı ve uluslararası ilişkilerde yaşanan gerilimle birlikte bir ekonomik durgunluk dönemine girilir.

Görsel 48: 1970'li yılların sonunda Denizli.

Denizli ekonomisini belirleyen aileler, 1974 Petrol Krizi ile başlayan ekonomik daralmaya rağmen ticari atılımlarını sürdürürler.

1975-77 döneminde Denizli ekonomik darboğaza rağmen 19 yeni sanayi kuruluşu faaliyete başlar. İşler iyi giderken 1977'de ülke ekonomisi rayından tam anlamıyla çıkar. Günden güne kötüleşen ekonomiyi rayına oturtmak için 1978'de bir istikrar programı uygulamaya konulur. 1979'da yaşanan ikinci petrol şoku ödemeler dengesi krizine, üretimde gerilemelere, toplam talebin kontrol edilememesine, kamu açıklarının artmasına ve dolayısıyla fiyat artışlarının hızlanmasına neden olur. Yaşanan krizlerin çözümüne yönelik olarak 24 Ocak 1980'de yapısal uyumu öngören bir istikrar programı uygulamaya konulur.

Türkiye'nin ağır ekonomik koşullar içinde olduğu 1977-1980 döneminde Denizli ekonomisi gelişimini sürdürür. Musa Kazım Manasır o yılları şöyle anlatıyor:

"Türkiye ekonomisi iyi gitmiyordu; 1974 Petrol Krizi ile başlayan ekonomik darboğaz yıllarıydı ama biz yatırımlarımızı sürdürdük. Denizli'nin önde gelen işadamlarının güçlerini birleştirerek yaptıkları yatırımlar oldu. Kendi bireysel yatırımlarımız da devam etti. 1970'li yıllar ülkenin genel koşullarına baktığımızda Denizli için iyi gitti diyebiliriz." (Musa Kazım Manasır, 1929, İşadamı)

Görsel 49: 1980'li yılların başında Denizli'de kurulan modern tekstil fabrikalarından biri.

Denizli'deki yatırımlar Manasır ve arkadaşlarınıninkilerden ibaret değildir. 1979'da 10'dan fazla işçi çalıştıran şirket sayısı 97'ye yükselir. Bunların 22'si dokuma sektöründedir. Bu dönemde üretimin her aşamasını çok iyi öğrenen üreticiler, üretim ve emek örgütlenmesinde ve pazarlamada uzmanlaşırlar, bilgi ve beceri kazanırlar, girişimciliklerini pekiştirirler. 1997'de en büyük 8 şirketten 4'ü bu dönemde kurulan şirketlerdendir.

Yukarı Havza'nın diğer ili Uşak, 1960'lı yıllarda ivme kazanan sanayileşmesini Denizli düzeyinde olmasa da, sürdürür.

1970’lerin hemen başında gurbetçi sermayesiyle geleneksel sektörlerinin yanına seramik-toprak sanayiini de ekler. *Uşak Seramik Sanayii A.Ş.* 1972’de yurt dışındaki Banazlı, Uşaklı işçilerin iştiraki ile halka açık şirket statüsünde kurulur. 1973’de kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınan Uşak’ta, imalat sanayiinde geleneksel sektörlerinde ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli işletmeler düzeyinde yeni yatırımlar gerçekleşir.

1970’li yıllardan itibaren deri sanayii, emek yoğun bir iş kolu olduğu ve aşırı çevre kirliliğine yol açtığı için gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere kayar. Aynı dönemde Türkiye deri sanayiinde de önemli değişiklikler yaşanır. 1972’de Kazlıçeşme’de faaliyette bulunan 35 deri imalatçısının ortaklığıyla Türkiye’nin en büyük ve en modern deri fabrikası *Kazlı Deri Sanayii A.Ş.* kurulur. Şirket bünyesinde faaliyet gösteren konfeksiyon bölümüyle deri giysi ihracatı başlar. 1970’li yıllara kadar dış dünya ile ilişkisi ham ve yarı mamul deri ihracatı şeklinde olan deri sanayinde taşlar yerinden oynar.

Aşağı Havza ise 1970’li yıllara tarıma dayalı sanayi yatırımıyla girer. 1973’de Söke’de ring iplik işletmesi olarak üretime başlayan *SÖKTAŞ’a* 1976’da Nazilli’de *KÖYTAŞ Baskı ve Tekstil Fabrikası* eklenir. Ancak bu iki kuruluşun arkası gelmez.

Görsel 50: 1970’li yıllarda Kuşadası.

1960’ların başında pamukla elde ettiği sermaye birikimini turizme aktarmaya başlayan Söke ve giderek bütün Aydın, 1970’li yıllar boyunca Kuşadası ve Didim’de ikinci konut, yazlık yatırımı yapar.

Havza’da her dönem önemli tartışma konularından biri enerji olur. Termik santral, jeotermal, baraj yatırımları hep gündemdedir. Bu yıllarda tartışmalar Yatağan Termik Santrali etrafında döner.

Görsel 51: Yatağan Termik Santrali ihalesi.

alındığı 1975’te 5 bin civarında olan nüfus 1980’de 8 bine yaklaşıyor; faaliyete geçmesinden sonra 11 bine yükseliyor. 1975’ten 1985’e 10 yılda nüfus iki katına çıkıyor. Santral Yatağan’ı büyüttü ama büyümenin bedelleri de oldu; çevre ve halk sağlığı olumsuz etkilendi. Hava kirliliği malum. Ormanlık alanlar zarar gördü. Küllerdeki ağır metal ve radyoaktif maddeler yağmurla yeraltı ve yüzey sularını kirletti. Tabii bunun nihayetinde Büyük Menderes Nehri’nin kirlenmesine de etkisi oldu.” (Tarcan Oğuz, 1951, Halk Bilimci)

Görsel 52: 1980’li yılların başında Yatağan, arkada Yatağan Termik Santrali.

Yatağan’ın kaderini değiştiren Termik Santral’in ilk ünitesi 1982’de işletmeye açılır. Aynı yıl enerji alanında önemli bir yatırım da Aydın-Denizli sınırında gerçekleşir; *Kızıldere Jeotermal Santrali*’nin yapımına başlanır.

Buharkent Belediye Başkanı Kadri Ölçenoğlu, jeotermalin macerasını ve bu yeni enerji kaynağının yöreye etkisini şöyle anlatıyor:

“1944 Buharkent doğumluyum. O zamanki adıyla Burhaniyeliyim. 1968’de ODTÜ Maden Mühendisliği’nden mezun oldum. Mezun olunca MTA’ya gittim. “Memleketimde çalışmak istiyorum.” dedim. İşbaşı yaptıktan 10 gün sonra

Görsel 53: Türkiye'nin ilk Jeotermal Santrali.

Görsel 54: Kızıldere Jeotermal Alanı.

buharı bulduk. Madenler, enerji kaynakları bulundukları coğrafyanın kaderini değiştirirler; ancak buhar, Burhaniye'nin ve yörenin kaderini olumlu anlamda değiştirmede. 1987'de ilçe olup 'Buharkent' ismini aldık ama buhardan cismini yararlanamadığımız gibi zarar gördük. Yüksek düzeyde bor ihtiva eden jeotermal suların yeniden kaynağa enjekte edilmeyip Büyük Menderes Nehri'ne verilmesiyle su

kaynakları ve toprakta kahçı kirlilik oluşturdu. Bütün Büyük Menderes Havzası etkilendi kirlilikten. İlçenin ve bütün Havza'nın başlıca geçim kaynağı olan tarıma da olumsuz etkileri oldu kirliliğin.” (Kadri Ölçenoğlu, 1944, Maden Mühendisi, Belediye Başkanı)

Aşağı Havza, 1980'leri ilerleyen yıllarda çevre sorunlarıyla gündeme gelecek enerji ve turizm sektörü yatırımlarıyla karşılarken Yukarı Havza başta Büyük Menderes Nehri olmak üzere, Havza'nın su kaynaklarına ciddi kirlilik

yükü getirecek sürdürülebilir olmayan bir büyüme sürecine girer.

1980'ler: İhracata Yönelik Sanayileşme Dönemi

24 Ocak 1980 Kararları ile birlikte ihracata yönelik sanayileşme süreci başlar. Teşvik tedbirleri uygulamaya konulur. Türkiye ve Büyük Menderes Havzası için yeni bir değişim ve dönüşüm süreci başlar.

İhracata yönelik üretime geçen Yukarı Havza, 'İhracatta Vergi İadesi' uygulamasını değerlendirir. İç pazarın istikrarsız dalgalanmalarından fazla etkilenmeyerek daha çok dış pazar koşullarına bağlı bir gelişme trendi yakalarlar.

Denizli'de dokuma ve konfeksiyon sektöründe tam anlamıyla bir patlama yaşanır. 1985–90 arasında 60 yeni fabrika üretime başlar. Özellikle 42 yeni sanayi tesisinin hizmete girdiği dokumada büyük bir atılım gerçekleştirilir.

1930'lardan itibaren dokuma kooperatifleri, 1970-80 döneminde işçi şirketleri ve çok ortaklı yatırımlarla dayanışma ve birlikte iş yapma kültürü geliştiren Denizli, 1990'larda ise çok ortaklı dış ticaret şirketi EGS (Ege Giyim Sanayicileri) ile somutlaşan işbirliği modeliyle ekonomisine yeni bir dinamizm kazandırır.

1980-1995 yıllarında Denizli tekstil sektöründe yaşanan dönüşümü dönemin önemli aktörlerinden Mustafa Kaynak'tan dinleyelim:

“1980'lere kadar ürettiğini lokal markette satan Denizli'nin gündemine 1983'ten sonra uygulamaya koyulan ihracata dayalı sanayileşme stratejisiyle birlikte ihracat, dış ticaret girmişti. İhracat başlayınca üretim arttı. Üretim talebi karşılayamaz oldu. Daha çok üretmek için üretim teknolojisini yenilemek gerekti. Makine ithalatı başladı. Makineleşme üretimi arttırdı. Ticaretle uğraşanlar, başka sanayi kollarında iş yapanlar tekstile de el attılar. Biz de 1986-87'ye kadar üretimde yoktuk; dokumanın içindeydik ama ticaretteydik. Babam Kazım Kaynak, sanayileşme konusunda çok hevesliydi. İlk sanayi yatırımımızı 1987'de Uşak'ta bir iplik fabrikasını satın alarak gerçekleştirdik. Arkasından 1988'de dokuma fabrikasını kurduk. 1987-88 yıllarında iki fabrikamızla girdiğimiz tekstil sanayiinde büyümemizi 1990'ların ilk yarısı boyunca sürdürdük. Yalnız biz değil Denizli ekonomisi özellikle de tekstil büyüdü.” (Mustafa Kaynak, 1959, İşadamı)

Mustafa Kaynak, Denizli tekstil ve konfeksiyon sektörünün 1980-1995 döneminde gerçekleştirdiği muazzam ve hızlı büyümenin çevresel ve toplumsal maliyetlerinin altını çiziyor:

“1980’lerde özellikle tekstilde yaşanan büyüme ile Menderes Havzası’nın verimli tarım alanları sanayi alanlarına dönüştü. Bu ne demektir: Bir sektör, sanayi gelişirken başka bir sektör, tarım olumsuz etkilendi. Denizli sanayileşirken hiç kimse kalkıp da sanayiciye sanayini buraya kuracaksın demedi. Sanayici de az masraf yapmak için alt ve üst yapı kurulumunda en az ne kadar masraf yapacaksa fabrikasını, tesisini oraya kurmayı tercih etti. Kendinize ev yapmaya kalksanız da böyle yaparsınız. Gidip en ücra yeri seçmezsınız,

ulaşımın, alt yapının en kolay olduğu yeri tercih edersiniz. Sanayici de bunu yaptı.

Sanayiciyi suçlamak kolay. Devlet sanayiciye

“Al arkadaş burası senin sanayi alanın sanayini buraya kuracaksın.” demedi. Yer sunuldu da sanayici mi kurmadı? Büyük Menderes’in kirlenmesi de böyle oldu:

Sanayici atığımı en kolay, en ucuz nereye verebilirim diye düşündü; Menderes'e akıttı.”
(Mustafa Kaynak, 1959, Sanayici)

**Görsel 55: 1980'li yılların sonunda
itibaren Menderes Havzası'ndan
kirlilik sesleri yükselmeye başladı.**

Denizli dokuma-iplik ticaretinin neredeyse son 150 yıllık tarihinde etkili olan Cillov Ailesi'nin son kuşak temsilcisi Mehmet Cillov da sanayileşmenin sosyal ve çevresel maliyetlerine dikkat çekiyor:

“1983-84’de sanayileşme hamlesi başladığında 17-18 yaşlarında bir delikanlıydım. 10 yıl içinde Denizli’nin Türkiye’nin en önemli tekstil üretim merkezlerinden biri oluşuna tanıklık ettim. Hızlı, baş döndürücü bir değişim ve dönüşümdü. Hızlı olması beraberinde ciddi sorunları da getirdi. Bunların en önemlisi çevre sorunudur. Bizimki de dâhil bütün bu tesislerin olduğu alanda tarım yapıldığını bilirim ben. Tarım alanlarına kuruldu sanayi. Başka yer mi yoktu. En kolayına gidildi. En ucuzuna gidildi. Sanayi atık demektir. Atık ise arıtma. Arıtma ise maliyettir. Kimse bu maliyetin altına girmedi; giremedi: Rekabet koşulları, vs. vs. Büyük Menderes Nehri’ne deşarj edildi atıklar.

Sanayileşmeyle tarım verimli arazilerinden olmakla kalmadı temiz suyundan da oldu. Bir sektör büyürken öteki zarar gördü.” (Mehmet Cillov,1966, İşadamı)

Yukarı Havza'nın diğer ili Uşak da benzer bir süreç yaşar. 1967'de Nevşehir'den Uşak'a gelip yerleşen ve küçük bir atölyede yün iplik imalatına başlayan, 1973'te atölye imalatından fabrika imalatına yönelerek yatırımlarına hız veren Sesli Ailesi, 1983 sonrası yaşanan değişimi iyi değerlendirip işlerini büyütür ve 1980'lerin ikinci yarısında battaniye imalatına geçer. Hazim Sesli anlatıyor:

“1991 yılında Körfez Krizi yaşandı. Rusya’nın dağılması da aynı döneme denk geliyor. Dağılan Sovyet Cumhuriyetleri, Sesli battaniyelerini tercih etmeye başladılar. Hatta Mehmet Ali Birand TRT’de ‘32. Gün’ programını yapıyordu.

‘Ermenistan’da Türk malları satılıyor’ diye bizim battaniyeleri göstermişti. O dönemde çok hızlı bir büyüme yakaladık ve 1991 krizinden büyüyerek çıktık. 1994’te yüzde 100 iç piyasaya çalışırken, 5 Nisan kararları alındı. Şirket olarak bundan da büyüyerek çıkmayı başardık. Ancak ihracat yapmadan sanayicinin ayakta kalmasının mümkün olmadığını da öğrenmiştik artık.” (Kigem 2008).

1960'ların ortalarında Besni'den Uşak'a gelip dokumacılıkta yatırımlar yapan Zeyrek Pamukçu da 1983-84'lerde yaşanan değişimin yarattığı imkânları iyi değerlendirerek işlerini büyütür. Oğlu Bekir Pamukçu anlatıyor:

“Yurtdışından ikinci el makine ithalatı imkâmı sağlandı; dil bilmeyiz, yol bilmeyiz, iz bilmeyiz İtalya’ya, Yunanistan’a gittik makine getirdik. Otomasyona geçilmesiyle, ulusal ve uluslararası pazarlara ulaşım imkânlarının gelişmesiyle işlerimiz güzel oldu; güzel paralar kazandık.” (Bekir Pamukçu, İşadamı)

Dokumacılığın yanı sıra geleneksel sektörlerden dericilikte de büyük bir atılım gerçekleşir. Dışa açılma politikası ve ihracata ağırlık verilmesiyle deri ve deri ürünleri sanayii hızlı bir gelişme sürecine girer. Önemli bir pazar olan Avrupa ülkelerine yakınlık, sektörün geleneksel olarak güçlü oluşu, ham madde bolluğu, özellikle koyun ham deri varlığı, büyümenin önünü açar.

Dericilik, tedbirler alınmadığında ciddi çevre sorunlarına yol açabilen bir endüstridir. Uşak'ta dericilik kent ekonomisinin gelişmesine büyük katkı sunar ancak arıtma olmaksızın yapılan üretimlerden dolayı yoğun bir atık ve kirlilik problemine de neden olur. Ham ve mamul deri atıkları, kılı ham deri atıkları, tabaklanmamış ve tabaklanmış deri atıkları, yaş işlemler sırasında kullanılan su, yardımcı maddeler, kopmuş deri lifleri, erimiş proteinler ve yağ içeren atıklar hacimsel olarak ciddi boyutlara ulaşır. Herhangi bir arıtma işlemi uygulanmaksızın sıvı atıkların şehrin içinden geçen Dokuzsele Çayı'na deşarj edilmesinden dolayı yakın çevredeki tarım arazileri, Büyük Menderes Nehri ve çevre iller kirliliğin olumsuz etkileri ile karşı karşıya kalır.

Başta dericilik olmak üzere sanayi kuruluşlarının atıklarının yanı sıra şehir kanalizasyonunun ve atıklarının deşarjı ile giderek bir dere görünümünden çıkan ve açık kanalizasyona dönüşen Dokuzsele Çayı, Uşak'ın içinden geçerek Ulubey ilçesi yönünde akar ve Ulubey'i geçtikten sonra Banaz ilçesinden gelen Banaz Çayı ile birleşir. Toplam 14 köy arazisinden geçerek Denizli ili sınırları içindeki Adıgüzel Baraj Gölü'ne karışır. Adıgüzel Baraj Gölü'nden sulanan Büyük Menderes Havzası tarım arazisi de kirlilikten ciddi zararlara uğrar. Sarayköy, Nazilli ve Söke ovalarındaki birinci sınıf tarım arazileri kirlilikten etkilenir.

Dokuzsele Çayı'ndaki kirlilik Büyük Menderes Nehri'nin kollarından Ulubey ve Banaz çayları boyunca devam eden, ABD'nin Arizona eyaletindeki 'Büyük Kanyon'dan sonra dünyanın en büyük ikinci kanyonu olan Ulubey Kanyonu'nu da tehdit eder.

Nadir Sönmez çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği kanyonun kirlilikten dolayı bitme noktasına geldiğini iddia ediyor:

“Ulubey Kanyonu olarak bilinen vadi çocukluğumda, gençliğimde yemyeşildi, türlü meyve ağaçlarıyla, çiçekleriyle mis gibi kokardı. Vadi boyunca yer alan sebze ve meyve bahçeleri Ulubey'in ve çevre ilçelerin sebze meyve ihtiyacını karşılardı. Bazı sebze ve meyvelerin Ulubey'de üretileni makbuldü. Çarşıda, pazarda Ulubey'in ayvası, elması vs. diye satılır; itibar görürdü. Kirlilik önce verimi düşürdü, sonra da üretimi bitme noktasına getirdi. Belediye'den ilan yapıyor şimdi “Aydın'dan karpuz, incir vs. geldi.” diye. Üzücü değil mi? Mis gibi kokardı buralar; yürü yürü doyamazdın. Pis kokudan adım atılmaz oldu. ” (Nadir Sönmez, 1939, Çiftçi)

Kirliliğin ancak bünyesinde arıtma tesisi de bulunan bir Deri Organize Sanayi Bölgesi'nin kurulmasıyla çözülebileceği fikrinden yola çıkılarak, Uşak'ta Organize Deri Sanayi Bölgesi kurulması kararlaştırılır. 1989'da Bölge'nin yapılacağı alan kamulaştırılır. Altyapı inşaatına 1995'te başlanır. İnşaatın sürdüğü 1990'lı yılların ikinci yarısında dericilik sürekli gelişme gösterir, tabakhane sayısı 300'e kadar çıkar. Yılda 50 milyon adet küçükbaş hayvan derisi işleme kapasitesine ulaşılır. Kirlilik de üretim kapasitesinin büyümesine paralel olarak artar.

Kirlilik ve sonuçlarını tanıklarından dinleyelim:

“1980'lerin ikinci yarısından itibaren Uşak ve Denizli'nin hızlı sanayileşmesi Büyük Menderes Nehri'ni kirletti. 1980'lerde başlayan ‘çok üretelim; çok satalım’ anlayışıyla gerçekleşen hızlı sanayileşme Büyük Menderes'i kirletti; kirlilik de ekonomisi tarıma dayanan Aydın'ı olumsuz etkiledi. Tarım toprak ve su demek. İkisi de kirlendi.” (Hulusi Şahinci, 1948, Çiftçi)

“1960'lı ve hatta 1970'li yılların başlarında pamukta çalışan işçilerin su ihtiyacı Menderes'ten giderilirdi. Büyük

Menderes'in küplerde bir-iki gün dinlendirilen suyunu işçiler içebildi. 1980'lerle Büyük Menderes Nehri'nde kirlilik başladı. Doğduğu yerden itibaren kontrolsüz sanayileşme nehri kirletti ve biz Söke'de bunun etkilerini yoğun biçimde hissettik. Tarımda yaşanan verim kaybından başla; say sayabilirsen." (Halil Özşarlak, 1932, Yerel Tarihçi)

"1980'lerde Büyük Menderes Nehri'nde kirlilik başladı. Uşak ve Denizli'deki sanayileşmenin sonucudur kirlilik. Bu bir suçlama değil, tespittir; sanayi gelişmeli ama bedeli bu kadar ağır olmamalı. Sanayinin ve tabii şehirlerin bütün atığı Büyük Menderes'le Söke'ye geldi. Önemli bir tarımsal üretim merkezidir Söke. Yalnız Söke değil Aydın'ı, Nazilli'si öyle. Bir sektör var olurken diğerini bu kadar tahrip etmemeli." (Tevfik Göktepe, 1933, Çiftçi)

1994'te ülke üretiminin zeytinde %47'sini, kestanede %42'sini ve incirde %60'ını karşılayarak lider konumda olan Aşağı Havza, aynı dönemde tarımsal üretimdeki bu büyük potansiyelini işleyerek üretilecek katma değeri ilde bırakacak ölçüde sanayileşemez. Gıda imalat sanayiinde Aydın'lı firmalar, 1987'de ülke firmalar toplamının %22'si oranında katma değer üretirken 1990'da bu oran %18'e düşer. 1990'ların ilk yarısı boyunca da aynı düzeyde seyreder. 1970'ler boyunca ekonomisini tarımın yanı sıra ticaret, zeytin-zeytinyağı-sabun vb. tarıma dayalı imalat sanayii ile ayakta tutan Aydın'da, 1980-1995 döneminde bu sektörde büyük bir atılım gerçekleşmez.

Ailesi geleneksel yöntemlerle sürdürdüğü zeytinyağı ve sabun imalatında 1950'lerde yaşanan değişimle birlikte atılım yapan Nabi Sabuncu, 1983-95 dönemini şöyle değerlendiriyor:

"1950'li yıllarda yaşanan değişimin bir benzeri 1983'ten sonra yaşandı. 1983-1991 yılları arasında Aydın, 1991-1995 yıllarında Denizli milletvekilliği yaptım. Denizli 1983'te uygulamaya geçirilen ihracata dayalı sanayileşme

programıyla başlayan değişimi anlayıp iyi değerlendirdi, sanayileşmede büyük adımlar attı. Aydın özellikle tarıma dayalı sanayiyile çıkış yapabiliyordu; yapamadı." (Nabi Sabuncu, 1943, İşadamı)

1950'lerden itibaren özellikle pamuk toplama sezonunda Denizli kırsalından mevsimlik işçi göçü alan Aydın ve ilçeleri, 1990'larla birlikte Denizli'ye işgücü, insan kaynakları transfer etmeye başlar. Bu değişim 10-15 yıl gibi kısa bir sürede yaşanır. Abdullah Türk bu dönemi şöyle anlatıyor:

"1970'li yıllarda Söke'ye Denizli'nin Tavas, Kale ilçelerinden gelip tarım işçiliği yapan ailelerin çocukları yirmi yıl sonra bizi ziyarete geldiler son model arabalarla. Yirmi yıl önce Söke Ovası'nda sivrisineğin inettiği çocukların hepsi iş-güç sahibi olmuşlar; ticarete-sanayide ilerlemişler. Zengin olmuşlar." (Abdullah Türk, 1933, Çiftçi)

Pamuk, incir gibi ürünlerin yüksek gelir getiren ürünler olmaktan çıkması, refah dönemlerinde yaratılan birikimin yeni yatırımlara, sanayiye aktarılamaması ve başarısız ortak sanayi girişimleriyle Aydın ekonomisi küçülür. Dönemin tanıklarından dinleyelim:

"1980'lerin ikinci yarısından itibaren pamuk eskisi gibi para etmemeye başladı ve Söke'nin yaldızları döküldü. TARİŞ'in verimli bir işletme olmaktan çıkması da tuz biber ekti. Tarım biçimini değiştirip hayvancılıkla bütünleştirip ilerleyebildik. Ama pamuğun verdiği rehabet yenilikçiliğimizi köreltti." (Halil Özşarlak, 1932, Yerel Tarihçi)

"60-70'li yıllar pamuğun altın olduğu dönemler. Çiftçi iyi para kazanıyor. '80'lerin ilk yarısında da bir süre sürdü bu durum. Ama ne zaman '80'lerin ikinci yarısına girildi; 90'lar görüldü, biz iyice gerilemeye başladık." (Asil Kaynak, 1958, Çiftçi)

“Biz yemeye-içmeye, eğlenceye düşkünüzdür: İki Aydınlı bir araya gelince nerede eğlenelim; yiyeelim içelim planları yapar; iki Denizlili bir araya gelince nerede ne yatırım yaparız diye konuşurlar. Onlar sanayi yatırımlarına yöneldiler; biz İzmir Kordon’a, Kuşadası’na, Didim’e tatile, eğlenceye...” (Tevfik Göktepe, 1933, Çiftçi)

Turizm, 1960’lar boyunca gelişimini sürdürür. 1970’lerde ikinci konut-yazlık patlamasıyla yeni bir evreye girer ve 1980’lerde bütün sektörler gibi dönemin meşhur kavramıyla bir transformasyon yaşar.

1980’de çıkartılan ‘Çerçeve Kararı’ kapsamında, 1982’de yürürlüğe giren ‘Turizm Teşvik Kanunu’ ile turizmin bir sektör olarak gelişmesinin altyapısı hazırlanır. Yasa ve yasaya dayanılarak çıkarılan ‘Kamu Arazilerinin Turizm Yatırımlarına Tahsisi Yönetmeliği’ çerçevesinde 1983’de başlatılan uygulama sonucunda 20 milyon metrekarelik kamu arazisi turizme tahsis edilir. 1985’te turizm sektörünün ‘Kalkınmada Özel Önem Taşıyan Sektör’ kapsamına alınması ile turizme tahsis edilen kamu arazilerine turistik tesisler inşa edilmesinin koşulları yaratılır. 1986’dan itibaren, özellikle hibe türü teşviklerle yatırımlar hızla artar. 1984’de 68.266 olan işletme belgeli yatak sayısı, 1992’de 219.940’a yükselir.

Turizmde yaşanan dönüşümün Kuşadası’na yansımaları tanıklarından dinleyelim:

“Turizm teşvikleri başlayınca, turizmden para kazanmanın mümkün olduğu görüldü. Evi, arsası, biraz da birikimi olan Kuşadahlılar turizme yöneldi. Özellikle seyahat acentelerinin verdiği garantiler hatta teşvikler küçük ve orta ölçekli yatırımcıları yarattı. Yerel yönetimler de bunu destekledi. ‘Turistik tesis yapacaklara beş kat izin vereceğim’ dendi mesela.” (Ali Ergül, 1950, Turizmci-İşadamı, Yerel Tarihçi)

“Babam 1960’lı yıllarda Konya’dan yeni bir hayat umuduyla Kuşadası’na gelmiş. Annemle tanışıp evlenmiş. Kuşadası o

zaman bir küçük kasaba; bakmışlar gelecek yok 1960’ların sonunda Almanya’ya gitmişler. 1980’de Kuşadası’na dönmüşler. Babam toprak almış çiftçilik yapmış bir süre. 1985’ten sonra turizm pathyor. Devlet, belediye destekliyor. Acenteler destekliyor; garantiler veriyor. Küçük oteller, pansiyonlar hızla çoğalıyor. Turizm babama da cazip geliyor. Evi ve tarlayı satıp apart otel açıyor.” (Gürhan Uysal, 1972, Turizmci)

1980’lerde Kuşadası ve bütün Ege kıyılarının yanı sıra Antalya’da da turizm büyük gelişme kaydeder ve bu gelişim bir başka sektörün şarapçılığın büyümesine katkı sunar. Ege kıyı şeridinde ve Antalya’ya yakın bir coğrafyada bulunmasının avantajını iyi değerlendiren Denizli şarapçılığı bu dönemde büyür.

Bekillili şarap üreticisi Asım Altıntaş 1980’lerde kendi işlerinin ve Denizli şarapçılığının gelişimi şöyle anlatıyor:

“1986-87’den sonra teşviklerle turizmin gelişmesi Türk şarapçılığın geliştirdi. Şarabın anavatanı bizim topraklarımızdır ama az şarap tüketiriz: Kişi başına yıllık şarap tüketimi dünyada 4 litre civarındayken Türkiye’de 1 litreyi bulmaz. Şarabı seven ülkelerde 65 litreye kadar çıkar bu. Türkiye’de tüketilen şarabın, net bir rakam veremem ama %40’ını yabancı turistlerin tükettiğini tahminen söyleyebilirim. Ciddi bir şarap pazarıdır turizm.” (Asım Altıntaş, 1962, İşadamı)

Gıdadan ulaştırmaya, 30’u aşkın alt sektörle bağlantısı olan turizm, 1991 Körfez Krizi’yle ağır darbe yer. Turizmde 1990 başında tam da iyi bir çıkış momentini yakalanmışken savaş birçok rezervasyon iptaline neden olur. 1990’da 3.2 milyar doları bulan turizm gelirleri 1991’de %20 azalışla 2.6 milyar dolara geriler.

Görsel 56: Turizmdeki kriz otel sattırıyor.

1967’den itibaren Kuşadası turizminin içinde yer alan Ali Ergül, Körfez Krizi’yle yaşanan kırılmanın ilçeye ve kendisine etkisini şöyle anlatıyor:

“1991 Körfez Savaşı çıkınca Türk turizmi büyük bir krize girdi. Otelciliği o yıl bıraktım. Pek çok kişi bıraktı. Baba mesleği olan fırıncılığa başladım. Kuşadası’nda pastane ve fırıncılık işinde bir açık vardı. Onu değerlendirdim.” (Ali Ergül, 1950, Turizmci-İşadamı, Yerel Tarihçi)

Aşağı Havza ekonomisi, turizmin de ağır darbe yemesiyle 1990’lı yıllara daralarak girer. İhracata dayalı bir gelişme trendi yakalayan Yukarı Havza ise büyümesini 1990’ların ilk yarısı boyunca sürdürür ve 1 Ocak 1996’da yürürlüğe girecek Gümrük Birliği’ni büyük bir umutla karşılar.

1996 Gümrük Birliği: Ekonomik Hüsran

1 Ocak 1996’dan itibaren Türkiye’nin Avrupa Birliği menşeli sanayi ürünlerine uyguladığı gümrük vergilerini ve eş etkili uygulamaları kaldırmasıyla Gümrük Birliği’ne adım atılır. Türkiye ve Büyük Menderes Havzası için yeni bir dönem başlar.

Gümrük Birliği’ne girişle ihracatın büyük oranda artacağı beklentisi Yukarı Havza’da Denizli’de adeta bir tekstil yatırımı patlamasına yol açar. Ancak hesap tutmaz ve Gümrük Birliği’yle beklenen ihracat patlaması gerçekleşmez. Aşırı arz ve kısa vadeli borçlanmalardan kaynaklanan sorunlar yaşanmaya başlar.

Mustafa Kaynak, bu dönemi şöyle değerlendiriyor:

“Gümrük Birliği büyük bir ihracat beklentisi yarattı. Bu beklentiyle tekstil-konfeksiyon alanında bir yatırım patlaması

oldu. Tekstilin t’sini bilmeyip evini-barkını tarlasını-takkasını satıp tekstile yatırım yapanlar oldu. Borçla-harçla tekstil yatırımı yapanlar oldu. Başka sektörlerden bilmedikleri bu alana yatırım yapanlar oldu. Yatırım patlamasının, arz patlamasının olumsuz sonuçları oldu tabii. Patlama çatlamayı, bir kırılmayı getirdi.” (Mustafa Kaynak, 1959, İşadamı)

Mehmet Cillov, Gümrük Birliği’nin yarattığı büyük beklenti ile yatırım patlamasının çevresel sorunlara yol açtığını, tarımsal üretimi de olumsuz etkilediğini belirtiyor:

“Gümrük Birliği’yle ihracat patlayacak beklentisiyle bir kaç yıl içinde bir ton yeni fabrika, tesis kuruldu. Tarım arazileri sanayiye açıldı. Bu kadar kısa sürede bu yatırımlar gerçekleştirilirken en son akla gelen şey atık, artıma oldu. Artıma ciddi maliyettir. Kurması maliyet, işletmesi maliyet. Kolayına gidildi. Büyük Menderes Nehri’ne deşarj edildi atıklar. 1983-84’te başlayan kirlilik artarak devam etti. Kısa vadede çevre ve tarım hızlı sanayileşmeden olumsuz etkilenirken orta ve uzun vadede genel olarak ekonomi zarar gördü.” (Mehmet Cillov, 1966, İşadamı)

Denizli ile benzer bir süreç Yukarı Havza’nın diğer ili Uşak’ta da yaşanır. Gümrük Birliği süreci, tekstil-dokumacılık sektöründe faaliyet gösteren, finansal olarak zayıf küçük ve orta ölçekli firmaları, aşırı arz ve kısa vadeli borçlanmalar nedeniyle, krize sürükler.

Dericilik sektöründe de paralel bir süreç yaşanır. 1995 öncesi %22 oranında uygulanan korumanın Gümrük Birliği sonrasında %5,8’e düşürülmesiyle deri sanayiini korumakta yetersiz kalınır. AB’ye yönelik deri konfeksiyon ihracatı, 1995-1998 yılları arasında sürekli düşer. Bu dönemde yalnız AB ülkelerine yönelik ihracatta değil, genel ihracat eğiliminde de sürekli bir düşüş yaşanır. İhracat başta Rusya olmak üzere Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerine, Laleli Piyasası ‘bavul

ticareti’ne yönelir ve bağımlı hale gelir. Bu pazara bağımlılığın kapıda bekleyen 1998 Rusya Krizi’nde ağır sonuçları olur.

Gümrük Birliği’nin yarattığı büyük beklenti ile 1994-96 döneminde Yukarı Havza’da, Denizli ve Uşak’ta yaşanan sanayileşme, ekonomik sonuçlarının yanı sıra başta Büyük Menderes ve Gediz nehirlerindeki kirlilik olmak üzere ciddi çevresel maliyetlere de neden olur.

1997 biterken dönemin Çevre Bakanı İmren Aykut, Uşak, Denizli ve Manisa valiliklerine birer yazı gönderir. Bu illerde faaliyet gösteren 165 fabrika ve sanayi kuruluşunun Büyük Menderes ve Gediz nehirlerinde neden oldukları kirlilik nedeniyle kapatılmalarını ister. Denetimler sonucunda, başta deri ve tekstil sektörü olmak üzere birçok sanayi kuruluşunda arıtma tesisi bulunmadığının tespit edildiğini belirten Aykut, arıtma tesisi ve deşarj izni bulunmayan veya olduğu halde

çalıştırmayan bu kuruluşların, atık sularını hiçbir işleme tabi tutmadan büyük Menderes ve Gediz’e boşalttıklarını, Uşak’ta 61, Denizli de ise 14 fabrikanın Büyük Menderes ve Gediz Nehri’nde kirliliğe yol açtığını, fabrikaların isimleriyle birlikte açıklar.

Gümrük Birliği süreci, tarımın can damarlarından pamuk üretimine de darbe vurur. Pamukta ülke üretiminin %46’sını karşılayarak Çukurova’dan sonra ikinci sırada yer alan Aydın’da Gümrük Birliği’nden dolayı, herhangi bir koruma uygulaması yapılmaz. ABD’nin uyguladığı düşük faizli ucuz kredilerle ithal pamuğun cazip hale gelmesiyle de pamuk üretim alanları azalmaya, rekorla düşmeye başlar. Aşağı Havza’nın önemli pamuk üretim merkezleri, başta Söke olmak üzere, Gümrük Birliği ile başlayan pamuk ithalatından olumsuz etkilenir. Pamuk ithalatının Söke ve Nazilli’deki yansımaları tanıklarından dinleyelim:

“1996 Gümrük Birliği’nden sonra pamuk ithalatıyla Söke Ovası’nda pamuk eski cazibesini kaybetti; her geçen yıl pamuk ekilen araziler azaldı.” (Tevfik Göktepe, 1933, Çiftçi)

“1996-97’lerde dışarıdan pamuk gelmeye başladı; pamuğun tadı kaçtı.” (Abdullah Türk, 1933, Çiftçi)

“İthal pamuk başlayınca pamuk işi bitti. Nazilli gün geçtikçe geriledi. Nazilli Basma Fabrikası’nın zarar eder hale gelmesi sonra da kapanması pamuğun bitmesiyle olmuştur.” (Cahit Coşkun, 1950, İşçi Emeklisi)

Tarımın yanı sıra Aşağı Havza sanayisi de Gümrük Birliği sürecinden olumsuz etkilenir. 1976’da Bakanlar Kurulu kararıyla kurulan, *Aydın Umurlu Organize Sanayi Bölgesi*’ne yatırımlar beklenenin altında gerçekleşir.

Büyük Menderes Havzası’nda, büyük beklentilerle girilen Gümrük Birliği sürecinin neredeyse bütün sektörlerde yarattığı etki

hüsranken madencilik ve şarapçılıkta büyüme ve atılım yaşanır.

Menderes kristalin masifinin Türkiye mermer rezervlerinin yaklaşık %15’ine sahip olan, Milas-Yatağan-Kavaklıdere hattı 1990’ların ikinci yarısında mermer sektörü açısından büyük önem kazanır ve yıllar içinde büyüyerek ocak işletmeciliği ve blok mermer üretiminde ilk sıraya, fabrika tesis işletmeciliğinde Afyon’dan sonra ikinci sıraya yükselir.

Tarcan Oğuz, mermerciliğin kirliliğe neden olduğuna dair iddialar olduğunu belirtiyor ve *‘istihdam mı çevre mi ?’* ikilemine sıkışılıp kalındığının altını çiziyor:

“Artık eski tarımsal kazançlar yok. Tarım bitmek üzere. Çiftçi, köylü çocukları mermer işletmelerinde çalışıyorlar. Mermercilik en büyük istihdamı sağlayan sektör haline geldi.

Orijinal Boyut : 11 * 10 cm

Görsel 57: Çevre Bakanına Dava.

Görsel 58: Gümrük Birliği’nin pamuk ihracatına ve tekstile yansımaları gösteren haberlerden biri.

Öte yandan mermerciliğin Yatağan Çayı'nı, birleştiği Çine Çayı'nı ve dolayısıyla Büyük Menderes'i kirlettiği de iddia ediliyor. Büyük istihdam sağlayan mermercilik gelişirken istihdamın her geçen gün azaldığı tarımın zarara uğraması kabul edilebilir görülüyor. İş yok, mermercilik de olmazsa ne olacak diye düşünülüyor.” (Tarcan Oğuz, 1951, Halkbilimci)

Aydın'da madencilik Çine ilçesinde atak yapar. 1995 verilerine göre dünya feldspatının %95'ini üreten Çine ve Milas Güllük Limanı'ndan İspanya, Lübnan, Kuzey Afrika ülkeleri, Portekiz gibi ülkelere ihracat yapar.

1996'dan itibaren büyümesini sürdüren Çine madencilliğini, Havza ekonomisine etkisini 1984-1999 döneminde sektörde çalışan, 1999'da Çine Belediye Başkanı ve 2011'de Aydın milletvekili olan Osman Aydın şöyle değerlendiriyor:

“İstanbul Teknik Üniversitesi Maden Mühendisliği'nden mezun oldum; 1980'de iş hayatına atıldım; Türkiye'nin çeşitli yerlerinde çalıştım; 1984'de Çine'ye dönüp madencilığe başladım. 1984'ten sonra Çine ve genel olarak Aydın'ın yerinde saydığı dönemde, mesela hemen dibimizdeki Denizli büyük bir sıçrama yaptı. Bunun üzerine düşünmeye başladım: Alında, Alabanda gibi antik dönemin pek çok ihtişamlı kentinin kurulduğu bu topraklarda biz neden büyük kentler kuramadık. Madencilik önemli bir sektördür ama tek başına ne Çine'yi ne de başka bir yeri kalkındırır. Maden biter; aslolan topraktır. Çine'de ve havzamızda her şey olur: Tarımsal üretimin çeşitlendirilmesi, tarıma dayalı sanayinin geliştirilmesi, hayvancılık, yenilenebilir enerji ve her şey. Bu potansiyeli değerlendirecek yaratıcılık lazım, atılım lazım.” (Osman Aydın, 1955, Milletvekili)

Aşağı Havza'da Yatağan ve Çine'de madencilik sektörü büyürken Yukarı Havza'da Çal, Bekilli ve Güney'de şarapçılık, Türkiye şarap sektörünün 1990'ların ortalarında içine girdiği büyüme trendine paralel olarak üretim kapasitesini/kalitesini arttırmaya ve pazar payını genişletmeye yönelik adımlar atar.

Güney'in en önemli şarap üreticilerinden Yasin Tokat, bir yandan kendi bağ alanlarını oluştururken bir yandan da bölge üreticilerinin şaraplık üzüme geçmelerini teşvik eder:

“1995'te bölgedeki üzüm üreticilerine ‘Amerikan Asması’ dağıtmaya başladık ve bağlarını değiştirip şaraplık üzüme geçen çiftçilere ürünlerini satın alma garantisi verdik. Bağlarını değiştirdince geliri artan üreticileri gören diğer çiftçiler, hükümetlerin tütün politikalarının da etkisiyle, tütün ekim alanlarını şaraplık üzüm bağlarına dönüştürmeye başladı. 1995'de 15 bin dekar alanda yapılan şaraplık üzüm üretimi yıllar içinde arttı ve %95'i şaraplık üzüm üretimine dönüştü.” (Yasin Tokat, 1948, İşadamı)

Aynı dönemde Bekilli'nin önemli şarap üreticilerinden Hasan Altıntaş ve aldığı işletme eğitimiyle baba mesleğinin inceliklerini birleştiren oğlu Asım Altıntaş da üretim tekniklerini yenileyip üretim kapasitelerini artırmaya başlarlar:

“Şarap fuarlarına katıldık. Şarap fabrikalarını inceleyip mesleki bilgilerimizi geliştirdik. Teknolojik yenilikleri izleyip, Mahmutgazi Köyü'ndeki fabrikamızda uyguladık. Kendi bağlarımızı genişlettik. Bu dönemde tütün politikalarıyla tütünden şaraplık üzüme bir geçiş de başladı. Tütün ve şaraplık üzüm aynı toprağı ve iklim koşullarını sever. Hammaddemiz bollaştı. Bu plansız geçişin uzun vadede olumsuz sonuçları da oldu ama bu ayrı bir konu.” (Asım Altıntaş, 1962, İşadamı)

1990'ların ikinci yarısı boyunca Türkiye şarap sektörünün üretim kapasitesi ve ihracat hacmi büyür. 1990'ların başında Türkiye'nin yıllık şarap ihracatı 2 milyon ton civarında gerçekleşirken 1990'ların ikinci yarısı boyunca artarak 5 milyon ton seviyesine yükselir. Şarap ihracatında kaydedilen bu artışta, ihraç pazarlarını AB ülkelerinin oluşturması nedeniyle Gümrük Birliği'ne girilmesi de önemli rol oynar. Sektörün genel gelişimine paralel olarak Denizli şarap sektörü de üretim kapasitesini ve ihracat hacmini arttırır.

Krizlerden Kriz Beğen: 1997 Güneydoğu Asya Krizi, 1998 Rusya Krizi

Türkiye ve Büyük Menderes Havzası Gümrük Birliği ile içine girdiği yeni sürece uyum sağlamaya çalışırken 1997 Güneydoğu Asya Krizi patlak verir. 1997 ortalarında Tayland'da başlayan kriz diğer bölge ülkelerini de hızla etkileyerek Güneydoğu Asya Krizi'ne dönüşür. Güneydoğu Asya Krizi'ni derin olarak yaşayan ülkelerin milli paralarının reel değerlerinde önemli ölçüde kayıplar yaşanması nedeniyle, bu ülkelerin ihracatta rekabet güçleri önemli ölçüde artar. Özellikle Avrupa Birliği ülkelerine yapılan tekstil ve hazır giyim ihracatında Türkiye'ye karşı daha avantajlı bir konuma gelirler. Türkiye ile tekstil sektöründe rekabet eden ve krizi derinlemesine yaşayan ülkeler ürünlerinin ihracat fiyatlarında önemli ölçülerde indirim yaparlar.

Güneydoğu Asya Krizi'nin etkilerini ilk hisseden yerlerden biri Gümrük Birliği'nin yarattığı beklentiye yoğun banka kredisi kullanılan Denizli olur. Bankalar krizin ortaya çıkarabileceği tehditleri hissederek aşırı stres altına girerler; önce kredileri durdururlar, bazı küçük bankalar riskli gördükleri müşterilerinin kredilerini durdurmakla birlikte ödeme süresi gelmemiş kredilerini bile tahsil yoluna giderler. Firmalar büyük finans problemleri içinde erimeye başlarlar.

Görsel 59: Kriz haberi.

Güneydoğu Asya Krizi atlatılamamışken 1998'de Rusya Krizi patlar. Rusya'daki devalüasyondan sonra Rusya Federasyonu ve Bağımsız Devletler Topluluğu ile adeta bir ticari köprü oluşturan Laleli Piyasası'ndaki bavul ticareti bıçak gibi kesilir.

Laleli Piyasası'nın bitmesi Denizli tekstil sektörüne hemen yansır. Zira Denizli'de ihracata çalışan büyük ölçekli firmaların yanı sıra satışlarını büyük ölçüde Laleli Piyasası'na

Orijinal Boyut : 5 * 11 cm

Görsel 60: Krizin dericilere yansması haberi.

yönlendirmiş küçük ve orta ölçekli çok sayıda firma vardır. Bu sürecin sonunda özellikle öz sermaye/kısa vadeli borçlanma oranları küçük olan firmalar önemli ölçüde işçi çıkarma yoluna giderler. Büyük ölçekli birkaç firma ile küçük ölçekli birçok firma da iflas eder.

Uşak'ta krizden en çok etkilenen sektör Laleli Piyasası'na bağımlı küçük ve orta ölçekli firmaların ağırlıkta olduğu dericilik olur. Genel ekonomik kriz ve özellikle Laleli'den Rusya'ya olan ihracatın durması ile işyerleri kapanmaya başlar. Deri işleme kapasitesi yılda 50 milyon adet küçükbaş hayvandan 10 milyona düşer.

Kriz, Uşak deri sanayiine darbe vurmakla kalmaz *Uşak Organize Deri Sanayi*

Bölgesi'nin 1995'te başlayan altyapı inşaatını da sekteye uğratır. İnşaat krizle durma noktasına gelir. 1997'de Çorlu Deri Organize Sanayi Bölgesi ve *Menemen Deri Serbest* Bölgesi'nin faaliyete geçmesiyle deri işleme sanayiinde arıtma tesisine sahip deri üretim bölgesi sayısı üçe yükselirken Uşak krizin de etkisiyle *Organize Deri Sanayi Bölgesi*'ni ancak 2001'de tamamlayabilir ve o tarihe kadar deri endüstrisi Dokuzsele Çayı'nı kirletmeyi sürdürür.

2000-2001 Krizleri

Güneydoğu Asya Krizi ve Rusya Krizi'ni Kasım 2000'de yeni bir kriz takip eder. Yabancı yatırımcıların ülkeyi terk etme çabaları sonucunda Merkez Bankası 6 milyar dolar civarında döviz satışında bulunur ve rezervler azalır. Kasım krizi aşıldı derken üç ay sonra 19 Şubat 2001'de Başbakan Bülent Ecevit ile Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer arasındaki bir tartışma

ikinci bir spekülatif saldırıyı başlatır ve döviz krizi başlar. 21 Şubat 2001’de ‘*Kara Çarşamba*’ olarak bilinen çöküş gelir; gecelik faizler % 7500 ile tarihi yükseliş, İMKB de % 18,1 ile tarihi düşüş yaşanır. Bankalar birer birer kamuya aktarılırken, hızla girilen küçülme sürecinde Cumhuriyet tarihinde yaşanmamış bir yoksullaşma başlar. 2001’de gerçekleşen %9,5 oranındaki küçülme en büyük etkiyi istihdamda yapar. Türkiye genelinde kişi başı gelir %27 geriler. 2001 Krizi Büyük Menderes Havzası’nda da bütün yıkıcılığıyla hissedilir.

2001 Krizi’yle Denizli iki önemli kuruluşunu yitirir. 1927’de çoğunluğunu mahallî tüccarların oluşturduğu bir heyet tarafından kurulan ‘Denizli İktisat Bankası’ krizde sistem dışına çıkan bankalardan biri olur. Ege Bölgesi’nin, ağırlıklı olarak Denizli’nin küçük ve orta ölçekli işletmelerinin oluşturdukları birleşmelerin en önemlisi olarak ortaya çıkan, 1995’te Denizli’den yapılan toplam ihracat içindeki payı % 50’yi bulan EGS, örnek bir model konumuna gelmişken, hedeflerine ulaşmadan 2000 ve 2001 finansal krizlerinin de etkisiyle dağılır.

2001 Krizi’nin Uşak’taki tahribatı Denizli’den daha büyük olur. %11 küçülen Uşak ekonomisinin ana sektörlerinden tekstil ve özellikle de dericilik krizde ağır darbe alır.

Krizi takip eden aylarda tamamlanan *Uşak Organize Deri Sanayi Bölgesi*, taşınma ve tesisleşme için ihtiyaç duyulan kaynakların bir türlü sağlanamaması sonucu faaliyete geçemez. 2000’lerin ilk yarısında da deri sanayii Büyük Menderes Nehri üzerinde ciddi bir kirlilik yükü oluşturmaya devam eder.

2001 Krizi’nin olumsuz etkilerini Aşağı Havza Yukarı Havza’dan daha ağır yaşar. Ekonomisi %13 küçülen Aydın’da krizden en fazla yara alan sektör tarım olur. Tarımsal üretim ve gelirler düşer. Aydın ikisi sanayi, biri finans sektöründen üç önemli kuruluşunu 2001 Krizi’nde yitirir. 1914’te kurulan

Görsel 61: Krizin etkileri.

Tarişbank (Milli Aydın Bankası) krizde sistem dışına çıkan bankalar arasında yer alır. Aynı yıl Cumhuriyet’in ilk basma fabrikası olan *Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası* üretimini durdurur. Krizin ardından gelen sarsıntı ve uygulanan ekonomik program sonrası pek çok tasfiye ve satış sürecine giren devlet işletmelerinden biri *Aydın Tekstil* olur. 1958’de üretime başlayan *Aydın Tekstil*’de 2004’de % 99,9 hissesine sahip olan *Tariş Pamuk Birliği*’nin kararıyla üretim durur.

Tarım, sanayi ve finans sektörleri gibi Aydın ekonomisinin can damarlarından turizm de tarihinin en kötü dönemlerinden birini yaşar. Kriz yıllarında *Kuşadası Ticaret Odası Yönetim Kurulu Başkanı* olan Ali Ergül, 1997

Güneydoğu Asya ile başlayan Rusya ve 2000-2001’de Türkiye’de yaşanan krizlerle devam eden krizli sürecin yanı sıra kendi içsel dinamiklerinin ürettiği sorunlar nedeniyle de Kuşadası turizminin 1998-2002 döneminde kötü günler yaşadığını belirtiyor:

“*Kuşadası Ticaret Odası Başkanı olarak 33 sektöre katkı sağlayan turizm sektöründe olağanüstü hal ilan edilmesi gerektiğine dair çağrıda bulunmuştum o günlerde. 2000 yazında Kuşadası’nın tur operatörleri tarafından tur listelerinden çıkarılması bize turizmi yeniden yapılandırmak için bir uyarı olmalıydı. Olmadı. Üstüne 2000-2001 krizleri geldi. Dış turizm iyi gitmiyordu; kruvaziyer turizminde Körfez Krizi’nin bile altına düşmüştük. 2001 Haziran’ında 100 küsur gemi ile 70 bin civarı yolcu gelmişti; 2002’de ise aynı dönemde 30 küsur gemi ile yaklaşık 7-8 bin turist geldi. Umudumuzu yerli turistlere bağlamıştık.*” (Ali Ergül, 1950, Turizmci-İşadamı, Yerel Tarihçi)

Krizden Çıkış Yılları

1997 Güneydoğu Asya Krizi, 1998 Rusya Krizi ve arkasından 2000 ve 2001 krizleriyle boğuşan Türkiye ve Büyük Menderes Havzası kriz ortamından çıkış yollarını ararken ilk bakılan

krizle baş edebilen, krize rağmen büyüyen kuruluşlar olur. Bu kuruluşların başında *Zorlu Holding* gelmektedir. İş ve ihracat hacmini büyüten Zorlu Holding, 2001 Krizi'ne rağmen ihracatını 852 milyon ABD Doları'ndan 880 milyon ABD Doları'na çıkarmayı başarır ve 2002'de 1,3 milyar ABD Dolarına ulaşır.

Zorlu, krize rağmen büyüdü

Zorlu Holding Başkanı Zorlu, grubun 2001'deki krize karşılık elektronik ve finans sektöründe büyüdüğünü söyledi.

12 Nisan 2009 – Zorlu Holding Yönetim Kurulu Başkanı Ahmet Nazif Zorlu, grubun, yaşanan büyük krize karşı, elektronik, beyaz eşya ve finans sektöründe büyüyerek çıktığını söyledi. Manisa'da 70 milyon dolara mal olacak iki işletmenin temelini 21 Nisan'da atacaklarını kaydeden Zorlu, "Banka şube sayısını 129'a çıkardık" diye konuştu.

NTVMSNBC

Görsel 62: Krize rağmen büyüyenler oldu.

Zorlu Holding ve birden çok sektörde faaliyet yürüten diğer bazı kuruluşlar yüksek kriz performanslarıyla öne çıkarlar. Çok sektörlülük bir kriz aşma ve krizlere karşı direnç geliştirebilme politikası olarak benimsenmeye başlar.

Denizli, yeni sektörlerle yatırımlarla 2000'li yılların ortalarında krizin olumsuz etkilerini üzerinden atmaya başlarken Uşak, 6 Şubat 2004 Tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren *5084 Sayılı Yatırımların ve İstihdamın Teşviki*

Kanunu'nun getirdiği imkânlarla kriz yıllarının etkileriyle baş etmeye başlar; krizde kapanan işletmeler yeniden üretime geçer; üretimini sürdüren işletmeler kapasitelerini arttırır.

Kent ekonomisinin canlanmasıyla tekstilin, özellikle de deri sektörünün ürettiği atıkların deşarj edildiği Dokuzsele Deresi'ndeki kirlilik yeniden gündeme gelir. Dönemin Uşak Belediye Başkanı Mesut Apaydın Ege'nin

arıtması olmayan tek ili olan Uşak'ın, kentin içinden geçen Dokuzsele Deresi'yle Büyük Menderes Nehri'ni kirlettiğini belirtir ve gerekli tedbirleri alacaklarının altını çizir:

Dokuzsele'de kirlilik alarmı

TEMA Uşak Temsilcisi Hasan Yüksel, Dokuzsele Deresi'nin kirlilik nedeniyle kentin kanayan yarası haline geldiğini söyledi.

6 Ağustos 2009 – Duyarsız davrandıklarını öne sürdüğü yetkililere tepki gösterdi. Yüksel, "Dokuzsele'den zehir akıyor ve bu zehir Büyük Menderes Havzası'nı kirliliyor" dedi. Uşak Belediye Başkan Vekili Muhammet Gür, sanayi bölgesindeki işletmelere ortak bir arıtma tesisi önerisinde bulunduklarını, ancak kabul görmediğini kaydetti. Çevre ve Orman İl Müdürü Ramazan Toker ise, kontrolleri yaptıklarını, eskiye dayalı bir kirlilik olduğunu ifade etti.

MİLLİYET, EGE

Görsel 63: Dokuzsele Çayı'nda yaşanan kirlilik sık sık gündeme gelir.

"Dünyanın en uzun ikinci kanyonuna kokudan innmek mümkün değil"

Uşak'ın Ulubey ilçesinin Belediye Başkanı Ali Rıza Ada, Ulubey Kanyonları'ndaki kirliliğin, Büyük Menderes nehri ve nehrin geçtiği tüm tarım arazilerini tehdit ettiğini, bu soruna biran önce çözüm bulunması gerektiğini söyledi.

15 Şubat 2011 – Ada, Ulubey Kanyonları'ndaki kirliliğe dikkat çekmek için basın mensuplarına yönelik düzenlenen gezide, dünyanın en uzun ikinci kanyonunun, 25 yıldır kirlilikle mücadele ettiğini anlattı.

Kanyon zemininden geçen derenin Büyük Menderes Nehri'ne bağlandığını, tarım arazilerini etkileyen kirliliğin bir türlü önüne geçilemediğini dile getiren Ada, şöyle konuştu.

MİLLİYET

Görsel 64: Dünya'nın en büyük ikinci kanyonu olan Ulubey Kanyonu Yukarı Havza'daki kirlilikten en fazla etkilenen yerlerden biri oldu.

"Ege'yi biz kirlletiyoruz. Kentte 194 sanayi kuruluşu var. Bunların 86'sı tabakhane diğerleri boyahaneler ve yıkama kuruluşları. Çanlıda 45, Zikçiler'de 20 tabakhane var. Buralardan çıkan krom ve sülfürlü atıklar doğruca Büyük Menderes'e gidiyor. Tabakhaneler, 1 Nisan 2005 itibarıyla Denizli yolu üzerinde kurulan yeni organize sanayi bölgesine taşınacak. Buradaki arıtma tesisinin %90'ı bitti. Bu yıl arıtma için hükümetten 2.4 trilyon lira kaynak aktarıldı. Organize sanayi bölgesine gitmeyen olursa yıkacağız."

Gerekli tedbirlerin alınmasıyla Uşak dericileri *Uşak Karma Deri Sanayi Bölgesi*'ne taşınırlar. Bu dönemi Uşak deri sektörünün önemli isimlerinden Halil Harputlu şöyle değerlendiriyor:

"2004 yılında, çevreyi ve kentin içinden geçip, Ulubey Deresi yoluyla Büyük Menderes Nehri'ni kirllettikleri gerekçesiyle bütün tabakhaneler Valilik kararı ile kapatılınca çalışan 39 deri fabrikası Sivash yolu üzerindeki Uşak Karma Deri Sanayi Bölgesi'ne zorunlu gidiş yaptılar. Orada fabrikalarını kurarak halen üretim yapıyorlar. Ama bu hal firmaları çok güç duruma bıraktı. Çünkü arıtma bedeli de maliyete bindirildi. Maalesef bu karara rağmen, 70 kilometre yakında Kula'da,

tabakhaneler ilkel koşullarda üretim yapmaya devam ediyorlar. Ege'nin en büyük nehri olan Gediz nehrini kirlletiyor. Bu haksız bir rekabet." (Bölge Vizyon 2009).

Geleneksel sektörlerini reorganize eden, yeni sektörlerle ve sektörel çeşitliliğe yönelen Yukarı Havza 2001 krizini atlatmakta önemli yol kat ederken Aşağı Havza da ekonomisini toparlar; 2001'de 2017 dolar olan kişi başına düşen milli gelir bütün sektörlerde yaşanan büyüme ile 2006'da 5.000 doları aşar.

Önemli bir gelir kaynağı olmaya aday jeotermalde yeni yatırımlar gerçekleşir: Sultanhisar Salavatlı'da özel sektöre ait 8,5 megavat gücünde jeotermal elektrik santralinin montajı tamamlanır, Germencik'de özel sektörce 100 megavat gücünde Jeotermal Elektrik Santrali kurulumu için çalışmalar başlar.

Aydın ekonomisinin can damarlarından turizm, ard arda gelen krizlerle tarihinin en kötü günlerini yaşadığı 1998-2002 döneminden sonra kendini toparlamaya çalışırken 2003 baharında başlayan Irak Savaşı'yla sarsılır. Özellikle Hollanda, İngiltere ve İskandinav ülkelerinden rezervasyon iptalleri gelir. Ancak turizme darbeyi uzun vadede asıl olarak 'her şey dahil sistemi' vurur. Dönemin tanıklarından turizmci, esnaf Gürhan Uysal anlatıyor:

“Her şey dâhil’ bizim gibi küçük ve orta ölçekli işletmelerin sonunu getirdi. Biz ilk yıllarda direnmeye çalıştık. Ama acenteler garanti vermemeye başladı. Odaların yarısı sezon boyunca boş kalmaya başladı. Biz de yerli müşteriye yönelmeye çalıştık. Ama yürümedi yalnız bizim için değil bize benzer işletmeler için yürümedi. ‘Her şey dahil’le turist otelinden çıkmadığından esnaflık da büyük zarar gördü.” (Gürhan Uysal, Turizmci, Esnaf, 1972 Doğumlu)

“Her şey dahil sistemi” Aşağı Havza'da Kuşadası ve diğer turistik yörelerin ticari hayatlarına darbe vururken Yukarı Havza'da, Denizli'de önemli sektörlerden şarapçılığın gelişmesinin önünü açar. Şarapçılık sektöründe yaşanan gelişime paralel olarak Denizli'de de şarap üreten firmaların sayısı ve üretim kapasitesi artar.

Denizli şarapçılığının önemli isimlerinden Asım Altıntaş, 'her şey dahil sistemi'yle sektörün büyüdüğünü ancak bu büyümenin kalitede düşüşü beraberinde getirdiğini belirtiyor:

“Her şey dahil sistemi'yle, bu sistemin yoğun olarak uygulandığı Antalya ve Ege kıyılarına yakınlığının avantajını

da kullanarak, Denizli şarapçılığı büyük sıçrama yaptı. Firma sayısı; üretim kapasitesi arttı. Kalite düştü ama.” (Asım Altıntaş, İşadamı, Şarap İmalatçısı, 1962 Doğumlu)

Küresel Kriz, Krizden Çıkış Çabaları ve Gelecek

Türkiye 2001 krizinin yaralarını sarmaya çalışırken 2007'de küresel krizle sarsılır. ABD'de 'Mortgage Krizi' olarak ortaya çıkıp likidite krizine dönüşen finans-sigorta, gayrimenkul, inşaat ve madencilik sektörlerinin büyüme hızlarının yavaşlamasıyla ekonominin küçülmesine neden olan süreç, kredi piyasasında daraltıcı etki yapar. 2008-2009'da kriz derinleşir.

Denizli'nin devi Deba krize dayanamadı

Küresel ekonomik krizden en fazla etkilenen illerden biri olan Denizli'de en büyük sanayi kuruluşlarından biri daha kapıya kilit vurdu. Denizli'nin en eski şirketlerinden biri olan ve tekstil sektörünün Amiral Gemisi olarak bilinen Denizli Basma ve Boya Sanayi (DEBA), üretimi durdurdu.

29 Eylül 2009 – 1973 yılında Denizli sanayiinin duayeni olarak kabul edilen Esat Sivri tarafından kurulan DEBA'da son olarak bugün 300 çalışan işten çıkarılarak makineler durduruldu. 2007 yılı ihracatı 56 milyon dolar olan, çalışan sayısının bin 700'e kadar yükseldiği DEBA'da muhasebe kayıtları ve fabrikanın korunması için 20 çalışan kaldı. Denizli Basma ve Boya Sanayi Yönetim Kurulu Başkanı Esat Sivri, krizi aşmak için yaptığı tüm girişimlerin sonuçsuz kaldığını belirterek, üretimi durdurmak zorunda kaldıklarını söyledi.

HÜRRİYET

Küresel ekonomik krizin Büyük Menderes Havzası'nda en çok etkilediği il Denizli olur. Türkiye'nin önde gelen şirketleri arasında yer alan pek çok Denizli firması kapısına kilit vurmak zorunda kalır. Denizli tekstilinin 'Amiral Gemisi' olarak nitelendirilen *DEBA* üretimini durdurur. Yalnız tekstil değil turizm, mermer ve cam sektöründeki birçok firma da üretimi durdurma noktasına gelir.

Görsel 65: DEBA tekstilin kurucusu Esat Sivri.

1980'lerin ikinci yarısından itibaren Denizli kent ekonomisine yön veren isimlerden Mustafa Kaynak, bu dönemi değerlendiriyor:

“Türkiye'de uygulanan para politikası nedeni ile yurtdışına ihracat yapan şirketlerimiz ciddi talep daralmaları yaşadı. Küresel krizin en büyük etkisi, Denizli'de üçte birlik bir müşteri daralması olarak ortaya çıktı. Bu sonuç, 1 milyar dolar satışı olan bir kentin 700 milyon dolara düşmesi anlamına geliyor. Bu durum zincirleme bir etki yaparak lokantasından ev sahibine, beyaz eşyacısından fabrika sahibine kadar Denizli'deki herkesi etkiledi.” (Mustafa Kaynak, Sanayici-İşadamı, 1959 Doğumlu)

Bütün sektörlerle darbe vuran krizi aşmak için yeni arayışlara giren Denizli ekonomisi, jeotermal seracılığı geliştirmek üzere harekete geçer. Türkiye'nin ilk 'Organize Jeotermal Sera Bölgesi'nin kurulması için ilk adım 2007'de atılmıştır. *Denizli Ticaret Odası* jeotermal seraları incelemek amacıyla Hollanda'ya bir heyet gönderir ve ziyaretin ardından, 2008 Haziran'ında yayınlanan Denizli Ticaret Odası Dergisi'nde jeotermal seracılık Denizli'nin yeni yüzü olarak tanıtılır.

Jeotermal seracılığı yalnız Denizli iş dünyası değil küçük yatırımcılar ve çiftçiler de umut olarak görüyorlar ancak mevcut mevzuatla en azından kendileri için bu umudun uzak olduğunu belirtiyorlar:

“Jeotermal seracılık yapıyoruz. Ama sorumuz çok. Jeotermal işleticisi yeterli su vermiyor. Jeotermal kanununun değişmesi lazım.” (Kemal Özcan, 1959, İşadamı)

“Jeotermal seracılık buraya çok uygun.

Görsel 66: Denizli'nin yeni yüzü: *Araziler büyük değil. Beş dönüm serası olsa bir aile fevkalade geçinir burada. Ama jeotermal garantisi sorunlu. Lisans hakkını alan şirkete bağımlısın. O istemezse suyun yok. Devlet çiftçiye su güvencesi verse önü açılacak.”* (Hüseyin Menderes, 1959, Çiftçi)

Aşağı Havza, daha çok sanayi sektörünü vuran küresel krizden, ekonomisi tarıma dayanmasına rağmen, etkilenir. Aydın'da tarımsal kooperatifçiliğin öncülerinden Hulusi Şahinci, küresel krizin uygulanan tarım politikalarından kaynaklanan yapısal sorunlarla birleşerek Aydın tarımını vurduğunu iddia ediyor:

“Bütün ürünlerden elde edilen gelirler düştü; girdi maliyetleri artarken gelirler azaldı. Tarımın tarım olduğu zaman elde edilen gelirler sanayileşmeye aktarılamadığından tarım

krizlere karşı daha da kırılgan oldu. Bütün bunların üstüne dünya çapında kriz geldi. Aydın tarımı büyük darbe yedi.” (Hulusi Şahinci, 1948, Çiftçi)

Söke ve Nazilli çiftçisi pamuğa alternatif ürünlere yönelirken, Milas köylerinde yaşayan yaklaşık 200 aile, ovada yetişen ürünlerin para etmemesi üzerine, tarlalarında yaptırdıkları havuzlarda çipura ve levrek yetiştirmeye, 'tarla balıkçılığı' yapmaya başladılar.

Aşağı Havza'da, Aydın'da kriz döneminde tarımın ve hayvancılığın yanı sıra jeotermal enerji, madencilik ve mermercilik umut bağlanan sektörler olarak öne çıkar. *Jeotermal Yatırım Birliği*, termal kaplıcalar, sağlık merkezleri, dinlenme tesisleri, 5 yıldızlı termal oteller ve jeotermal enerjiyle ısıtılacak seralar oluşturmak üzere çalışmaya başlar. Ancak 2009'dan itibaren özellikle tarım sektöründen eleştiriler yükselir. *Buharkent Ziraat Odası Başkanı Naim Özdamar* *“İlçemiz jeotermal zengini. Fakat biz bu potansiyelden yararlanamıyoruz. Buharı çaydanlıkta görüyoruz.”* açıklaması yapar.

Buharkent Belediye Başkanı Kadri Ölçenoğlu, ilçesinin 'buhar'dan yararlanamadığı eleştirilerine katılmakla kalmıyor hatta zarar gördüğünü iddia ediyor:

“Yüksek düzeyde bor ihtiva eden jeotermal suların yeniden kaynağa enjekte edilmeyip Büyük Menderes Nehri'ne verilmesiyle su kaynakları ve toprakta kalıcı kirlilik oluştu. İlçemizin ve bütün Havza'nın başlıca geçim kaynağı olan tarıma olumsuz etkileri oldu kirliliğin.” (Kadri Ölçenoğlu, 1944, Maden Mühendisi)

Aşağı Havza'nın Yatağan-Milas hattında umut olarak görülen sektör, mermercilik olur. Milas-Yatağan-Kavaklıdere hattında 1990'larda büyük gelişme kaydeden mermercilik sektörü ocak işletmeciliği ve blok mermer üretiminde ilk sıraya, fabrika tesis işletmeciliğinde ikinci sıraya yükselir.

Küresel Ekonomik Kriz Aşağı Havza ekonomisinin can damarlarından turizmi de vurur. Konaklama turizminde yaşanan sıkıntı, kurvaziyer turizme de yansır; Kuşadası ekonomisinde çöküş başlar. Kapanan işyeri sayısı hızla artar. *Kuşadası Esnaf Odası* verilerine göre 2008’de 141 esnaf, kepenk kapatarak odadan kaydını sildirir.

Büyük Menderes İçin Bir Gelecek Var(mı)?

Büyük Menderes Havzası’nın hikâyesinde kalkınma politikalarının, ekonomi ile ilgili kararların, ekonomik krizlerin, krizlerden çıkış arayışlarının esas unsurlar olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Kalkınma ve ekonomi ile ilgili her dönemde tarım ve sanayi arasında birinin ötekine tercih edilmesini getirdiğini anlıyoruz. Daha da önemlisi, kısa dönemli, tek sektör gözlüğüyle bakan yaklaşımların başta Büyük Menderes Nehri olmak üzere Havza’nın kaynaklarının sürdürülebilir yönetimini gözetmediklerini tespit ediyoruz. Sanayinin öne çıktığı dönemlerde Yukarı Havza’yı geliştirmeye dönük kararların Aşağı Havza üzerindeki etkilerinin hesap edilmediğini; tarımın öne çıktığı dönemlerde ıslah politikalarından tarımsal üretim metotlarına kadar alınan çeşitli kararların kaynakların devamlılığını gözetmediğini tanıklar ve verilerle ortaya koyabiliyoruz.

Havza’nın modern dünyaya entegre edilmesinin başlangıcı saydığımız İzmir-Aydın demiryolundan günümüze kadar alınan tüm kararlarda, uygulamalarda ve politikalarda Havza’yı bütüncül bir bakış açısıyla yönetecek mekanizmaların eksikliğini, bugün daha fazla, hissediyoruz. Ekonomiyi kısa dönemde maksimum gelir elde etmek olarak yorumlamanın uzun dönemde bütün Havza’yı bir kaosa ve bitişe sürükleyebileceğini de öyle.

Havza için ekonomik, ekolojik ve toplumsal bir gelecek tahayyül edebilmek için birinci bölümde resmetmeye çalıştığımız karar kriterlerimizi gözden geçirmeye ihtiyacımız var. Kısa dönemde büyük gelir elde etme yaklaşımını uzun dönemde sürdürülebilir bir ekonomi anlayışı ile gözden geçirmeye ihtiyacımız var. Büyük Menderes nehri başta olmak üzere, Havza’nın sahip olduğu çevresel kaynakları kullanmanın ve yönetmenin en verimli yollarını bulmak gerekiyor. Birinci bölümde ortaya koyduğumuz çerçeve bize Havza’nın insan kaynağının ve ekonomik ve toplumsal dinamizminin Havza’yı yeniden başka bir gözle ele alabilecek yeteneğe tarihsel olarak sahip olduğunu gösteriyor. Her kriz döneminden kendi içsel dinamikleri ile çıkış bulmayı başarmış bir toplumsal kabiliyeti Havza coğrafyasının her yerinde görüyoruz.

2. bölümde Büyük Menderes Havzası’nın bugün yeni bir krizle karşı karşıya kalmak üzere olduğunu gösteren veriler var. Bu veriler Havza’nın başta su kaynakları olmak üzere, çevresel kaynaklarının, miktar ve kalite açısından durumunu gözler önüne seriyor. 1. bölümde anlatılan Havza’nın ekonomik ve toplumsal geçmişi 2. bölümde resmedilen çevresel durumunu üretti. Belki de şimdi, bundan 20 sene sonra yapılacak benzer bir çalışma için yeni bir tarih oluşturmanın eşiğindeyiz. Havza’nın bir geleceğinin olup olmaması bu yeni dönemin kararlarına ve aktörlerine bağlı.

Sorunlarına yenileri eklense de Büyük Menderes Nehri akışını sürdürüyor ve bu akıştaki inat, bugünü anlamak ve yarını kurmak için ihtiyaç duyduğumuz iyimserliği de bize sağlıyor.

**Geçmişten Günümüze Büyük Menderes Havzası Bölümü
Kaynakça Listesi**

Görsel 1: Hülya Çeşmeci Arşivi
Görsel 2: Anonim
Görsel 3: Teoman Kardaşlar Arşivi
Görsel 4: Cumhuriyet Gazetesi-04.04.1935
Görsel 5: Teoman Kardaşlar Arşivi
Görsel 6: Teoman Kardaşlar Arşivi
Görsel 7: Görsel Aydın Menderes Üniversitesi Tarih Bölümü Arşivi
Görsel 8: Tariş Arşivi
Görsel 9: Cumhuriyet Gazetesi 07.05.1933
Görsel 10: Mehmet Şeker Arşivi
Görsel 11: İzmir Kent Müzesi Arşivi
Görsel 12: Anonim
Görsel 13: Tanju Bilgen Arşivi
Görsel 14-15: Uşak Halkevi Yıllığı, 1937. Halkevi Resimli Ay Basımevi. Syf: 107-111. Uşak
Görsel 16: Cengiz Akhisar Arşivi
Görsel 17: Aydın Menderes Üniversitesi Tarih Bölümü Arşivi
Görsel 18: Mehmet Şeker Arşivi
Görsel 19: Uşak Halkevi Yıllığı, 1937. Resimli Ay Basımevi Syf:103. Uşak
Görsel 20: Cumhuriyet Gazetesi 10.10.1937
Görsel 21: Aydın Menderes Üniversitesi Tarih Bölümü Arşivi
Görsel 22: Aydın Menderes Üniversitesi Tarih Bölümü Arşivi
Görsel 23: Murat Gültekin Arşivi
Görsel 24: Cumhuriyet Gazetesi 23.04.1930
Görsel 25: Cumhuriyet Gazetesi 12.05.1949
Görsel 26: Cumhuriyet Gazetesi 18.12.1942
Görsel 27: Anonim
Görsel 28: Demokrat Tire Gazetesi 26.02.1953
Görsel 29: Cumhuriyet Gazetesi 05.05.1949
Görsel 30: Cumhuriyet Gazetesi
Görsel 31: Bilal Sabuncu Arşivi
Görsel 32: Demokrat Tire Gazetesi 23.04.1953
Görsel 33: Kadir Kameroğlu Arşivi
Görsel 34: Hürriyet Gazetesi 04.01.2010
Görsel 35: Asım Altıntaş Arşivi
Görsel 36: Denizli İl Yıllığı 1967
Görsel 37: Cengiz Akhisar Arşivi
Görsel 38: Anonim

Görsel 39: Hüsnü Kazım Özler Arşivi
Görsel 40: Cumhuriyet Gazetesi 27.08.1962
Görsel 41: Cem Arslan Arşivi
Görsel 42: Murat Gültekin Arşivi
Görsel 43: Denizlim Dergisi Kasım-Aralık 2003
Görsel 44: Hüsnü Kazım Özler Arşivi
Görsel 45: Denizli İl Yıllığı, 1973. Mars Matbaası. Ankara
Görsel 46: Denizli İl Yıllığı, 1973. Mars Matbaası. Ankara
Görsel 47: Kadir Kameroğlu Arşivi
Görsel 48: Soner Karabaş Arşivi
Görsel 49: Soner Kabataş Arşivi
Görsel 50: Anonim
Görsel 51: Cumhuriyet Gazetesi 11.08.1979
Görsel 52: Murat Gültekin Arşivi
Görsel 53: Cumhuriyet Gazetesi 03.02.1984
Görsel 54: Buharkent Ziraat Odası Web Arşivi
Görsel 56: Cumhuriyet Gazetesi 15.08. 1994
Görsel 57: Cumhuriyet Gazetesi 14.12.1998
Görsel 59: Cumhuriyet Gazetesi 19.10.1998
Görsel 60: Cumhuriyet Gazetesi 05.02.1998
Görsel 61: Cumhuriyet Gazetesi 17.07.2001
Görsel 62: NTV Haber 2001
Görsel 63: Milliyet Gazetesi 06.09. 2009
Görsel 64: Milliyet Gazetesi 14.04.2011
Görsel 65: Hürriyet Gazetesi 29.11.2009
Görsel 66: Denizli Ticaret Odası Haziran 2008

2.

BÜYÜK MENDERES HAVZASI: EGE'NİN CAN DAMARI

Batı Anadolu'nun en uzun nehri Büyük Menderes 584 kilometrelik yolculuğuna Afyon'un Dinar İlçesi'nden başlar, Denizli ve Aydın'dan geçerek Ege Denizi'ne dökülür. Büyük Menderes, Isparta, İzmir, Manisa, Kütahya ve Muğla'dan katılan kollarla birlikte daha da zenginleşir.

Türkiye'nin 25 akarsu havzasından biri olan Büyük Menderes Havzası, kollarıyla birlikte kurduğu geniş su ağı ve 26.009 km²'lik alanıyla, Ege Bölgesi'nin en büyük nehir havzasıdır.

Havza, Ege ve İç Anadolu arasında adeta bir köprü gibidir. Geniş dağ sistemleri arasında kalan Büyük Menderes Ovası, Akdeniz'in ılıman ikliminin Havza'nın iç kesimlerine kadar girmesine olanak tanır. Havza'nın bu özel konumu Havza'da sadece iklim çeşitliliğine değil, aynı zamanda zengin habitat ve tür çeşitliliğine de katkı sağlar.

Yüksek dağlardan ovalara kıvrılan ve sonunda Ege Denizi ile buluşan Menderes Nehri, Havza boyunca birçok farklı yaşam alanının oluşumunda etkili olmuştur. Ormanlar, makilikler, sulak alanlar gibi biyolojik çeşitlilik ve sunduğu ekosistem hizmetleri açısından zengin habitatlara ev sahipliği yapan Havza ekolojik, açıdan da son derece önemli bir bölgedir. Havza'da çeşitli statülere sahip 10 korunan alan mevcuttur.

Bugün Büyük Menderes Havzası 2,5 milyonluk nüfusu ile Türkiye'nin en kalabalık havzalarından biridir.

Havza'nın sunduğu iklim koşulları özellikle tarımsal üretimde önemli bir çeşitliliği de beraberinde getirir. Pamuk, incir, üzüm gibi endüstriyel üretime yönelik tarımsal ürünlerin yarısından fazlası Aydın ve Denizli'den sağlanır. Bu nedenle Havza ülke için özellikle endüstriyel tarımda ekonomik olarak büyük önem taşır.

Havza ekonomisi yalnızca tarımsal üretiminden ibaret değildir. Tarihin ilk dönemlerinden beri farklı medeniyetlere ev

sahipliği yapan Havza'nın zengin doğal, kültürel ve arkeolojik özellikleri turizmin, geniş jeotermal sahaları jeotermal enerjinin, zengin maden yatakları ise maden sektörünün temelini oluştur.

Bugün Aydın'ın pamuğunu, incirini, jeotermalini, Denizli'nin dokumalarını, mermerini, Pamukkale'sini, üzümünü, Uşak'ın halılarını, derisini konuşabiliyorsak; bunu Menderes'in kuşaklar boyunca tüm cömertliği ile Havza'ya hayat vermesine ve zengin doğal mirasına borçluyuz.

Büyük Menderes Nehri

2.1.

Doğal Yapı

Harita 1 - Topografya Haritası

1.1.

Büyük Menderes Nehri, tarih öncesi dönemlerden bu yana, can verdiği verimli ovalarla anılır.

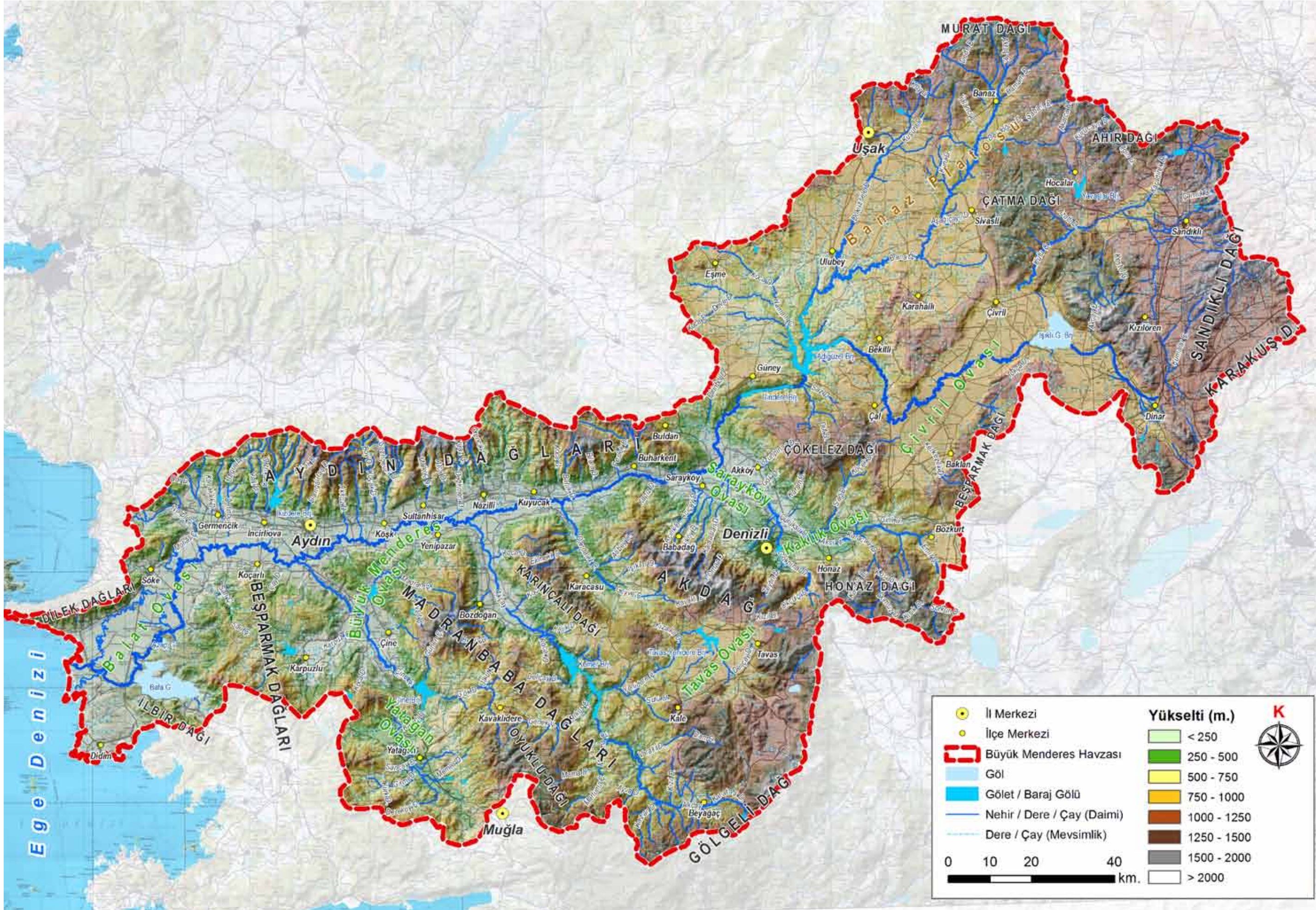
Havza'nın yukarı kısmında, **Dinar, Sincanlı, Çardak Ovaları** ve Denizli'deki **en geniş düzlük** alanlar olan **Çivril, Baklan** ve **Kaklık Ovaları** bulunur. Havza'nın orta kısmında **Sarayköy, Tavas** Ovaları yer alırken, bir taşkın alanı olan **Büyük Menderes Ovası** Havza'nın aşağı kısmındadır.

Büyük Menderes Ovası, **Aydın, Söke, Yenipazar, Koçarlı, Karpuzlu, Çerkez** ve **Çine Ovaları**'nı kapsar. Havza'nın aşağı kısmında ise geniş, verimli **Yatağan Ovası** ve Havza'nın Ege Denizi ile birleştiği nehir ağzında oluşan **Balat Ovası** (Büyük Menderes Deltası) göze çarpar.

1.2.

Havza, kuzeyde **Samson Dağı, Cevizli Dağı, Elma Dağı** ve **Murat Dağı**; doğuda **Sandıklı Dağları**, güneyde **Madran Dağı, Babadağ** ve **Bozdağ**; batıda ise Ege Denizi ile çevrilidir.

Akdağ ve Batı Anadolu Bölgesi'nin **en yüksek dağı** olan **Honaz Dağı (2.571m)** Büyük Menderes Havzası'nda bulunur.

Havza'nın en alt kısmında **Bafa Gölü**'nü yarım çember içerisine alan ve doğal değerleriyle dikkat çeken **Beşparmak Dağları** bulunur.

1.3.

“Suçikan”dan “Dipburun”a

Nehrin kaynağını oluşturan başlıca kollar Afyon'un **Dinar** İlçesi yakınlarında bulunan **Suçikan** ile **Işıklı** ve **Küfi** Çayları'dır. Bu kollar **Işıklı Barajı**'na gelir, burada birleşerek **Çivril, Çal** ve **Baklan Ovaları**'nı sular.

Nehir, Denizli'nin Çal İlçesi'nden **Bekilli** ve **Güney** İlçeleri'ne doğru kıvrılır. **Uşak** İli yönünden gelen **Banaz** Çayı ile birleştikten sonra **Sarayköy Ovası**'na ulaşır. **Denizli** sınırları içerisinde **Çürüksu** ve **Gökpınar** Çayları da Menderes'e katılır. Batı yönünde **Nazilli, Aydın** ve **Söke Ovaları**'nı besleyen Büyük Menderes, **Söke**'nin “**Dipburun**” bölgesinde **Ege Denizi**'ne dökülür.

Nehrin akış güzergâhı boyunca uzanan ana kolları **Çine, Banaz, Çürüksu** ve **Akçay**'dır.

Büyük Menderes Deltası

Bafa Gölü

1.4.

Havza yayıldığı alan boyunca birçok doğal sulak alana ev sahipliği yapar.

- Işıklı Gölü
- Karagöl
- Buldan Yayla Gölü
- Karakuyu Sazlığı
- Bafa Gölü
- Azap Gölü
- Büyük Menderes Deltası

2.2.

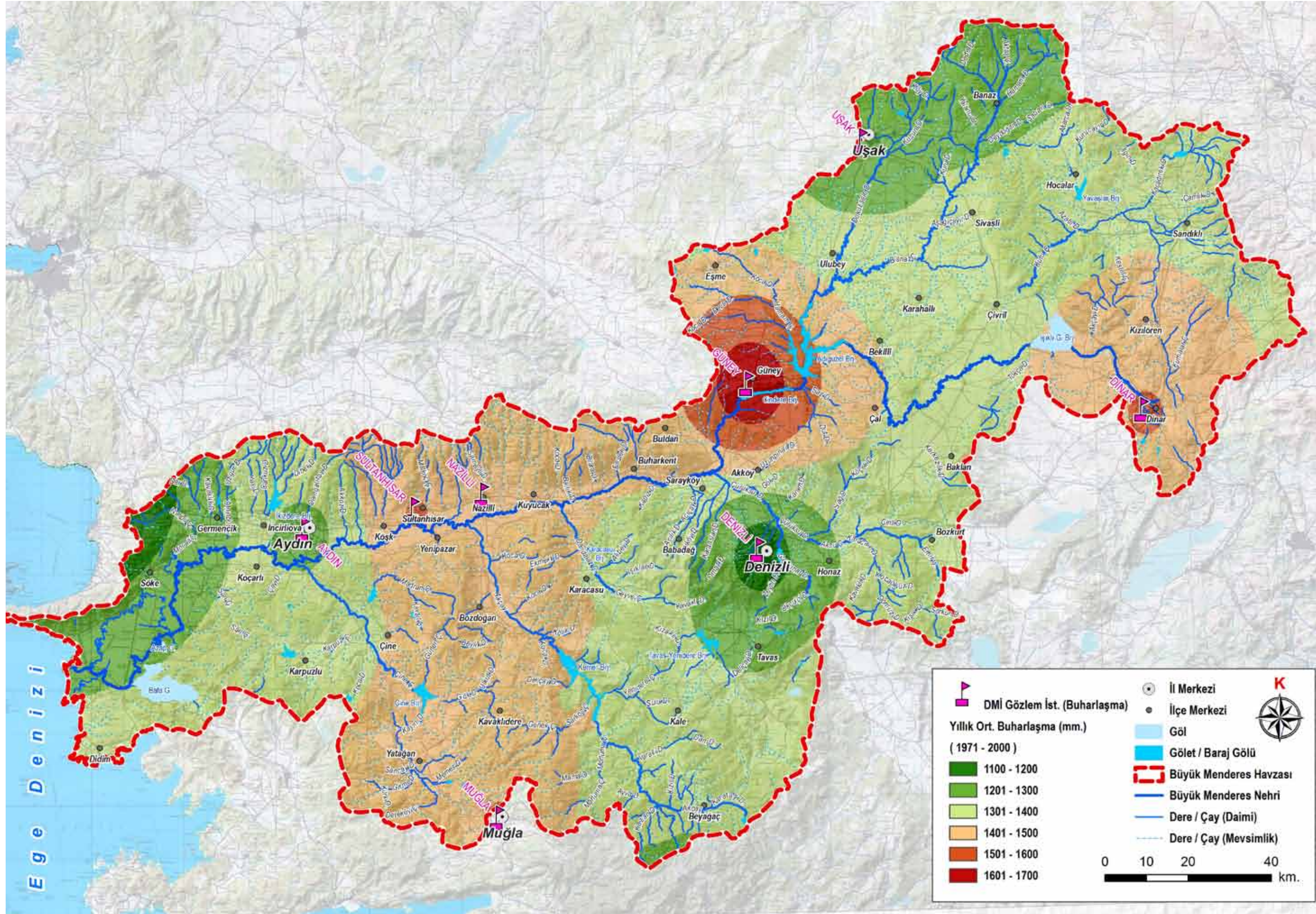
İklim

Büyük Menderes Havzası'nda genel olarak yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağışlı geçen Akdeniz iklimi görülür. Havza'da denize dik uzanan dağlar, nemli ve ılık deniz ikliminin Havza içlerine kadar etki etmesini sağlarken, Havza'nın kıyı kesimlerini dona karşı korur. Havza'nın iç kesimlerine ilerledikçe azalan denizel etki ve artan yükseklik ile Akdeniz iklimi yerini sıcak ve kurak yazların, soğuk ve yağışlı kışların yaşandığı karasal iklime bırakır. Havza'nın iklim çeşitliliği tarımsal ürün çeşitliliğini de arttırır. Havza'nın kıyı ve orta kesimlerinde sebze ve meyve üretimi yüksek iken, Uşak'ın tahıl üretiminde öne çıkması Menderes'in zengin iklimsel çeşitliliğinin bir ürünüdür.

Harita 2 - Buharlaşma Haritası

2.1.

Buharlaşma yaz döneminde yağış miktarını geçebildiği için, nehirlerde yazın akış azalır ya da hiç akış olmaz. Havza'da karasallık artıkça buharlaşmanın şiddeti de artar. Havza'nın orta kesimlerinde buharlaşma çok yüksektir.

Yağış ve Sıcaklık Grafiği

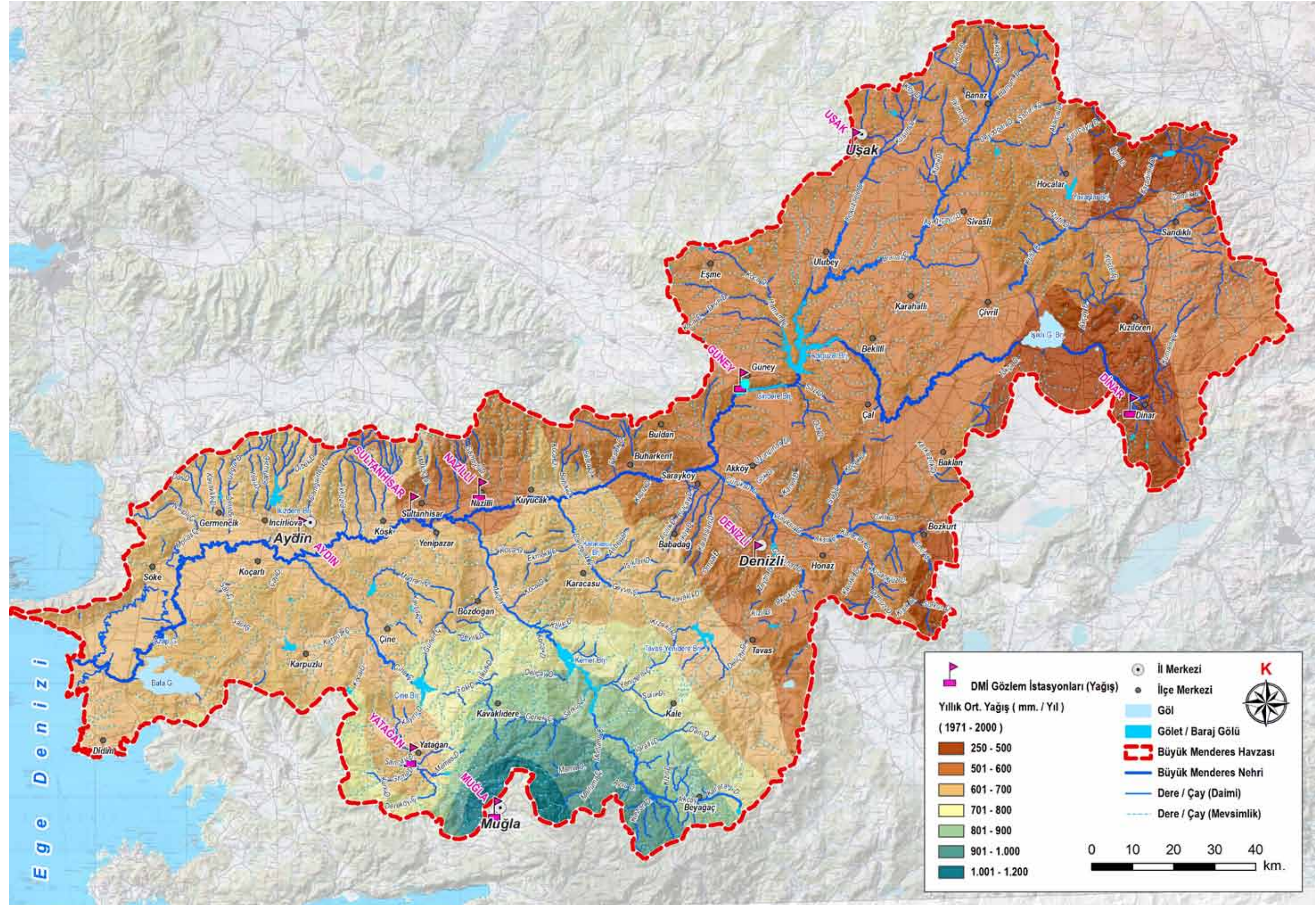

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü, 2011.

Harita 2 - Yağış Haritası

2.2.

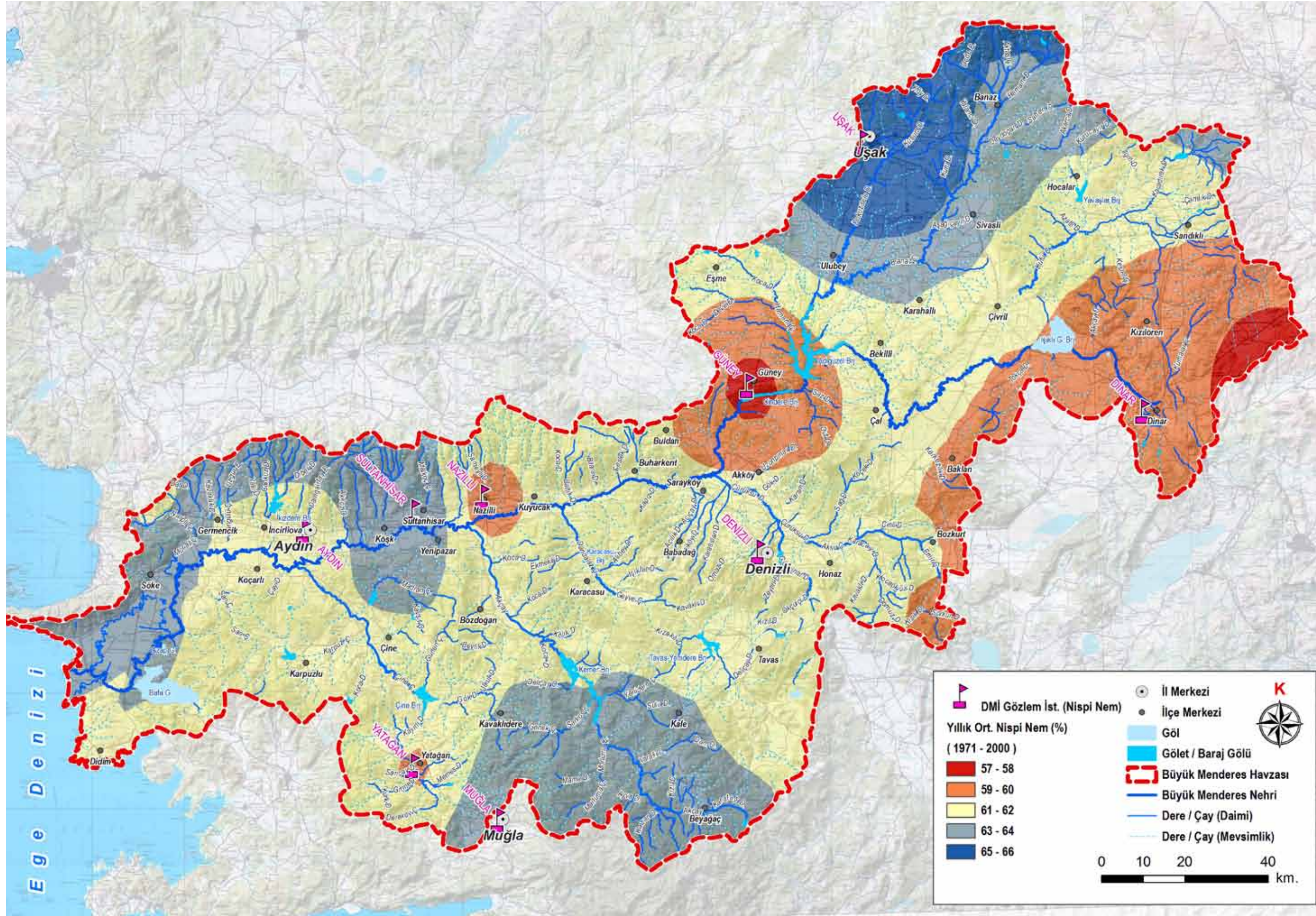
Havza'ya yılda yaklaşık ortalama 500 mm yağış düşer. Elbette bu yağış, Havza'nın her noktasında eşit miktarda görülmez. Havza'nın kıyı ve orta kesimlerinde yağış daha yüksekken, iç kesimler Havza'nın en az yağış aldığı noktalardır. Aydın'daki yıllık toplam yağış miktarı, yıllık toplam buharlaşma miktarının yarısı kadardır.

Harita 2 - Nisbi Nem Haritası

2.3.

Havza'daki nisbi nem özellikle geniş ovalar boyunca yüksek değerlerdedir. Bu durum, özellikle tarımsal üretimde don olayının görülme riskini azaltır.

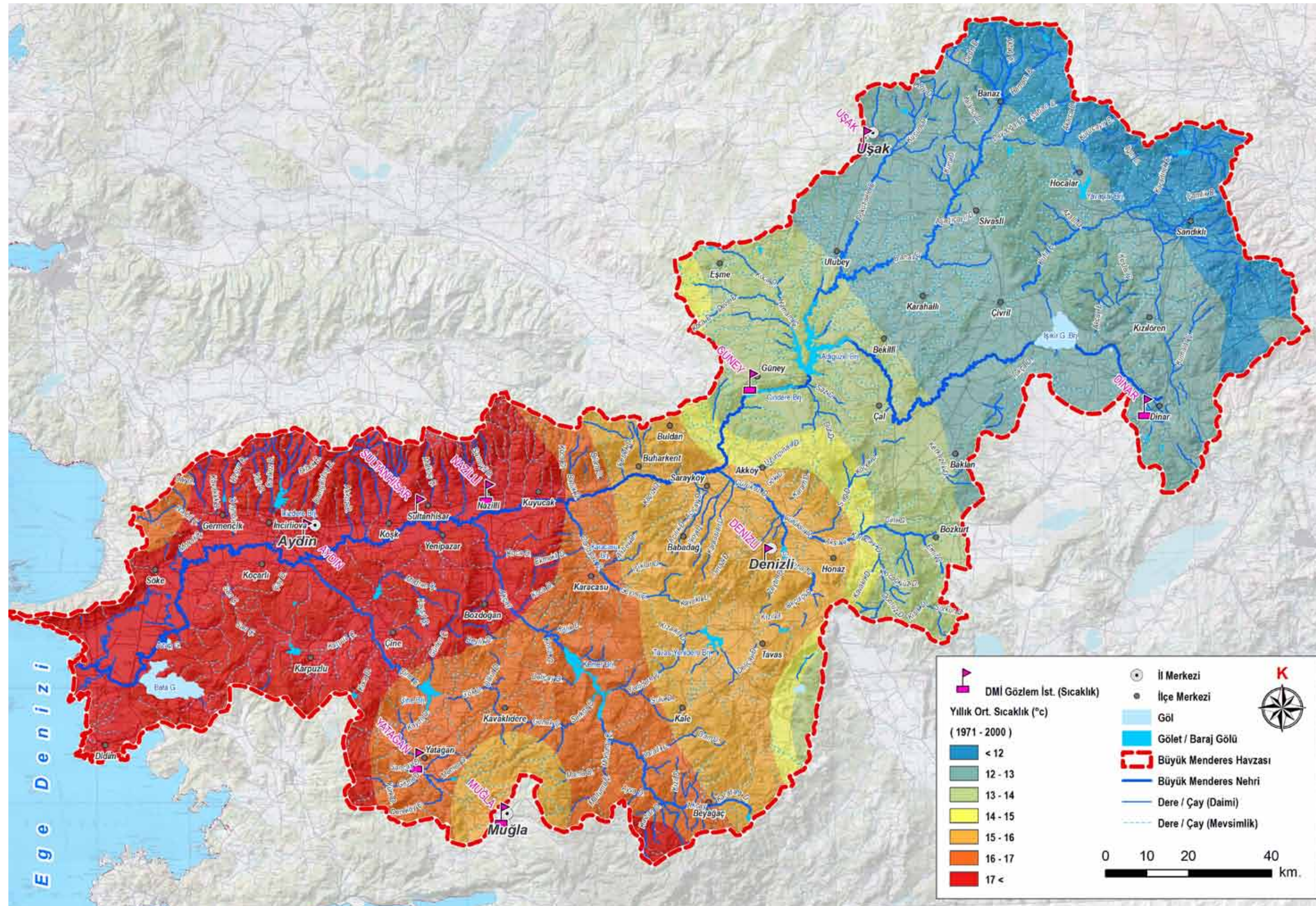
Harita 2 - Sıcaklık Haritası

2.4.

Havza'da kıyı kesimlerinden iç kesimlere doğru ilerledikçe ortalama sıcaklıklar düşer. Havza'da ortalama sıcaklıkların en yüksek olduğu yer Aydın ve çevresiyken, Afyon ve çevresi ortalama sıcaklıkların en düşük olduğu bölgedir. Ortalama sıcaklıklardaki yükseklik Havza'da buharlaşmanın da yüksek olmasına neden olur.

2.5.

Havza'nın iç kısımlarına gidildikçe yağış miktarı, sıcaklık ve buharlaşma azalır.

2.3.

Havza'nın Doğal Değerleri ve Korunan Alanları

Harita 3 - Korunan Alanlar ve Bitki Örtüsü Haritası

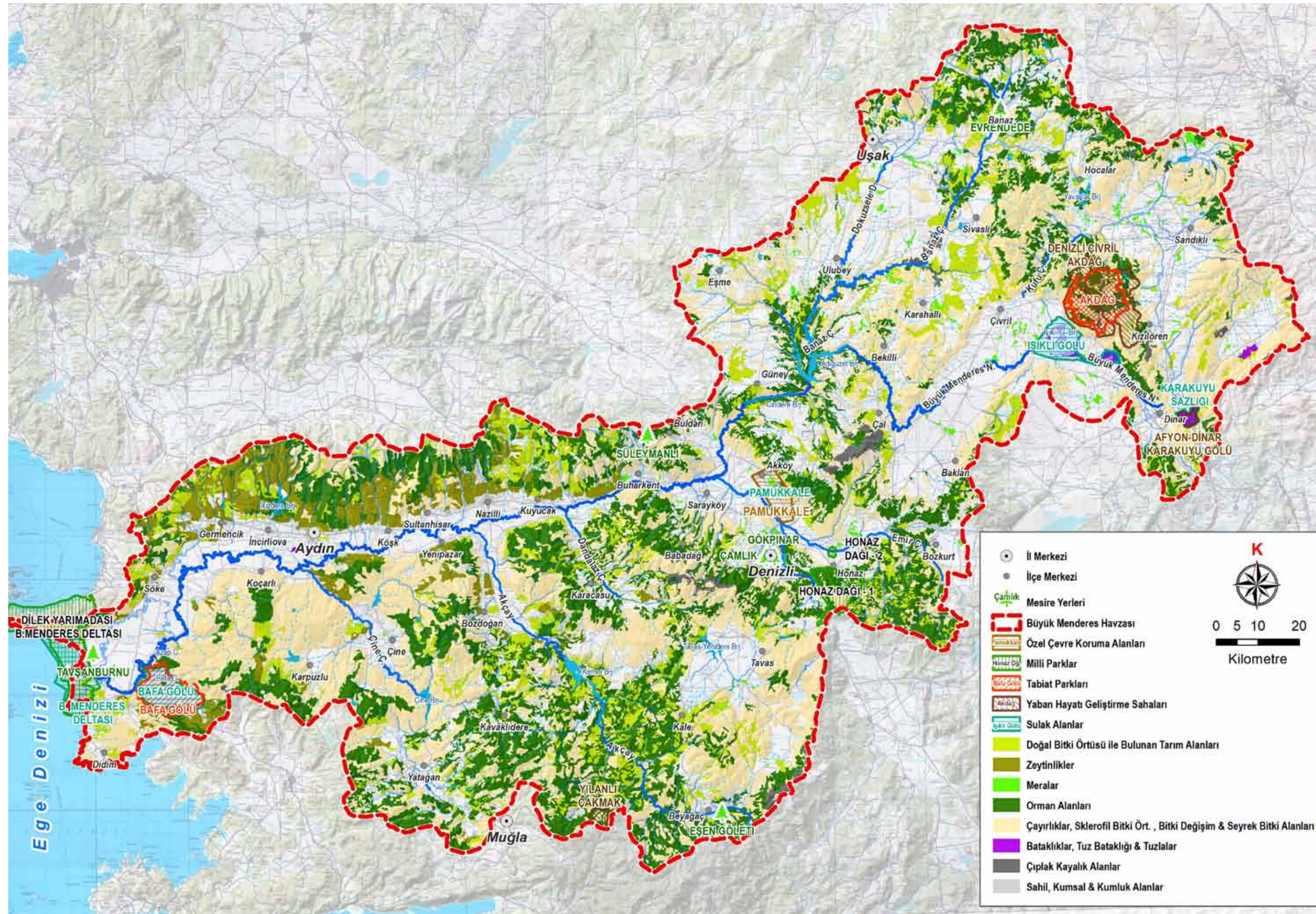
3.1.

Büyük Menderes Havzası geçirdiği jeolojik evrim itibarıyla deniz, tatlı su ve dağ gibi farklı oluşumlara ev sahipliği yapar. Havza'nın çeşitli iklim koşullarına sahip olması zengin biyolojik çeşitlilik değerini beraberinde getirir, yayılışı kısıtlı ve endemik türlere yaşam olanağı sunar.

3.2.

Havza'daki Korunan Alanlar

- Dilek Yarımadası ve Büyük Menderes Deltası Milli Parkı
- Honaz Dağı Milli Parkı
- Bafa Gölü Tabiat Parkı
- Akdağ Tabiat Parkı
- Işıklı Gölü Sulak Alan Koruma Bölgesi
- Afyon Sandıklı-Akdağ Yaban Hayatı Geliştirme Sahası
- Denizli Çivril- Akdağ Yaban Hayatı Geliştirme Sahası
- Karakuyu Sazlıkları Yaban Hayatı Geliştirme Sahası
- Muğla Yılanlı Çakmak Yaban Hayatı Geliştirme Sahası
- Pamukkale Özel Çevre Koruma Bölgesi

3.3.

Havza'nın bitki örtüsü genellikle çalı, çali ve orman karışımı, orman ve otsu formasyonlar şeklindedir. Havza'nın orman örtüsünü ağırlıklı olarak **kızılçam (*Pinus brutia*)** ve **karaçam (*Pinus nigra*)** oluşturur. Ağaçlık ve çalı karakterindeki bitkilerden oluşan makilik alanlarda **kermes meşesi (*Quercus coccifera*)** ve **yabani zeytin (*Olea europaea*)** gibi bitki çeşitleri görülebilir. Havzanın Ege Denizi'yle buluştuğu, tuzlu bataklık kesimlerinde **deniz börülcesi (*Salicornia europaea*)** gibi tuzlu alanda yaşamaya adapte olmuş bitkiler kendini gösterir. Nehir kenarları ve bataklık alanlarda, **süsen (*Iris pseudocorus*)**, dere kenarlarında **su nanesi (*Mentha aquatica*)** gibi bitki grupları yer alır.

Karaçam (*Pinus nigra*)

Yabani zeytin (*Olea europaea*)

Kızılçam (*Pinus brutia*)

3.4.

Büyük Menderes Deltası, **Akdeniz martısının (*Larus melanocephalus*)** Türkiye’de ürettiği az sayıda alandan biridir. Havza için önemli türlerden olan **küçük kerkenez (*Falco naumanni*)** yazları ve **flamingo (*Phoenicopterus ruber*)** kış aylarında büyük sürüler halinde gözlenebilir. Büyük Menderes Deltası dünyada sadece **4.350-4.800** üreyen çift **kalmış olan** ve **hassas tür** olarak kabul edilen **tepeli pelikanın (*Pelecanus crispus*)** ürettiği ve kışladığı önemli alanlardandır. Havza’daki diğer önemli alanlardan biri olan Işıklı Gölü’nde de son yıllarda bu kuş türüne rastlanmıştır.

Flamingo (*Phoenicopterus ruber*)

Tepeli pelikan (*Pelecanus crispus*)

3.5.

Havza aynı zamanda dünya genelinde sadece Dilek Yarımadası ve çevresinde yaşadığı bilinen endemik **Aydın ölmez çiçeği (*Helichrysum heywoodianum*)** ve **Anadolu ebeğümecinin (*Malope anatolica*)** önemli yaşam alanıdır. **Tüylü çan çiçeği (*Campanula tomentosa*)** de alandaki hassas türlerdendir. Dilek Yarımadası ve Büyük Menderes Deltası Milli Parkı 33 endemik bitki türüne ev sahipliği yapar. Bu endemik türlerden 13’ü nadirdir.

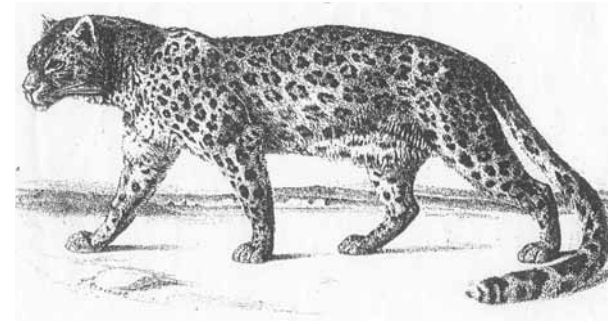
Tüylü çan çiçeği (*Campanula tomentosa*)

Aydın ölmez çiçeği (*Helichrysum heywoodianum*)

İribaş deniz kaplumbağası (*Caretta caretta*)

Anadolu parsı (*Panthera pardus tulliana*)

Akdeniz foku (*Monachus monachus*)

Mahmuzlu kız kuşu (*Vanellus spinosus*)

3.6.

Dünyada sadece birkaç ülkede yaşayan ve nesli kritik düzeyde tehlike altında olan **Akdeniz foku (*Monachus monachus*)** ve nesli tehlike altındaki **iribaş deniz kaplumbağası (*Caretta caretta*)** Büyük Menderes Nehri’nin denizle buluştuğu alanda gözlemlenebilir. En son 1974 yılında doğal ortamında görülen, Anadolu’daki en büyük kedi türü olan **Anadolu parsının (*Panthera pardus tulliana*)**, avcılık tehdidi ve doğal yaşam ortamlarının yitirilmesinden dolayı ülkemizde artık yaşamadığı düşünülmektedir. Türünün önemli yaşam alanlarından olan Dilek Yarımadası’ndaki Batı Menteşe Dağları’ndaki son kayıtlar, 1960’lı yıllara aittir. Türünün varlığına ilişkin araştırmalar devam etmektedir.

3.7.

Bafa Gölü Tabiat Parkı Uzun Devreli Gelişme Planı’na göre alanda 325 bitki türü, 261 kuş türü, 22 sürüngen ve 19 memeli türüne mevcuttur. Bunlardan **mahmuzlu kız kuşu (*Vanellus spinosus*)**, **gece balıkçılı (*Nycticorax nycticorax*)**, **bataklık kırlangıcı (*Glareola pratincola*)** önemli türlerdendir. Ayrıca, gölde yaşayan **Ulubat balığı (*Acanthobrama mirabilis*)** ve

kababurun balığı (*Chondrostoma meandrense*) Büyük Menderes Nehri'nin göle kattığı önemli türlerdir. **Yılan balığı (*Anguilla anguilla*)** da Bafa Gölü'nde bulunmaktadır. Bir ters lale türü olan ***Fritillaria milasense*** göl çevresinde yayılış gösteren nadir bitki türlerindendir.

Yılan balığı (*Anguilla anguilla*)

3.8.

Havza'nın güneybatı kesiminde yer alan **Batı Menteşe Dağları**, nesli tehlike altında olan ve dünyada sadece güneybatı Anadolu'da yayılış gösteren, **siklamen** cinsi olan ***Cyclamen mirabile***'yi barındırır. Batı Menteşe Dağları aynı zamanda, sadece birkaç Yunan Adası ve Anadolu'nun batı ucunda yaşayan **Örtzenkaya kertenkelesine (*Anatololacerta oertzeni*)** de ev sahipliği yapar. Batı Menteşe Dağları, nesli dünya ölçeğinde tehlike altında olan **sıgla ağacının (*Liquidambar orientalis*)** kuzeydeki son yayılış noktasıdır.

Örtzenkaya kertenkelesi (*Anatololacerta oertzeni*)

Siklamen (*Cyclamen mirabile*)

3.9.

Honaz Dağı Milli Parkı Uzun Devreli Gelişme Planı'na göre alan 3 çift yaşamlı, 4 sürüngen, 64 kuş ve 29 memeli türüne ev sahipliği yapar. Nesli ulusal ölçekte tehlike altında olan **sarı**

Dağ keçisi (*Capra aegagrus*)

Kermes meşesi (*Quercus coccifera*)

lekeli zıpzip kelebeği (*Thymelicus acteon*) ve dünya ölçeğinde hassas kabul edilen türlerden **dağ keçisi (*Capra aegagrus*)** de Milli Park'ın korunması gereken türleri arasındadır. Ayrıca Milli Park Kızılçam, Karaçam ve Ardıç, Karaçam-Ardıç, Kızılçam-Karaçam, Sedir-Karaçam ormanlarına sahiptir. **Kermes meşesi (*Quercus coccifera*)**, Honaz Dağı'nın kuzey eteklerinde yayılış gösterir. Milli Park'ta, yaşayan bitkilerin %12,65'i endemiktir.

3.10.

Işıklı Gölü

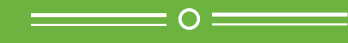
Çivril Ovası üzerinde yer alan ve sulama amaçlı olarak da kullanılan Işıklı Gölü, **sakarmeke (*Fulica atra*)**, **erguvani balıkçıl (*Ardea purpurea*)** ve **karabaş martı (*Larus ridibundus*)** gibi kuş türlerine ev sahipliği yapmasının yanı sıra **ülkemize endemik dişli sazancık (*Aphanius anatoliae*)** da dahil olmak üzere toplam 11 balık türünü barındırır.

3.11.

Sakarmeke (*Fulica atra*)

Denizli ve Aydın il sınırları içerisinde bulunan ve herhangi bir koruma statüsü bulunmayan Akdağ, bu dağa endemik ve nesli tehlike altında olan **Tavas kurbağasına (*Rana tavasensis*)** yaşam olanağı sunar. **Şeritli engerek yılanı (*Montivipera xanthina*)** da burada yaşayan ve Havza için önemli türlerdendir.

2.4.

Sosyoekonomik Durum

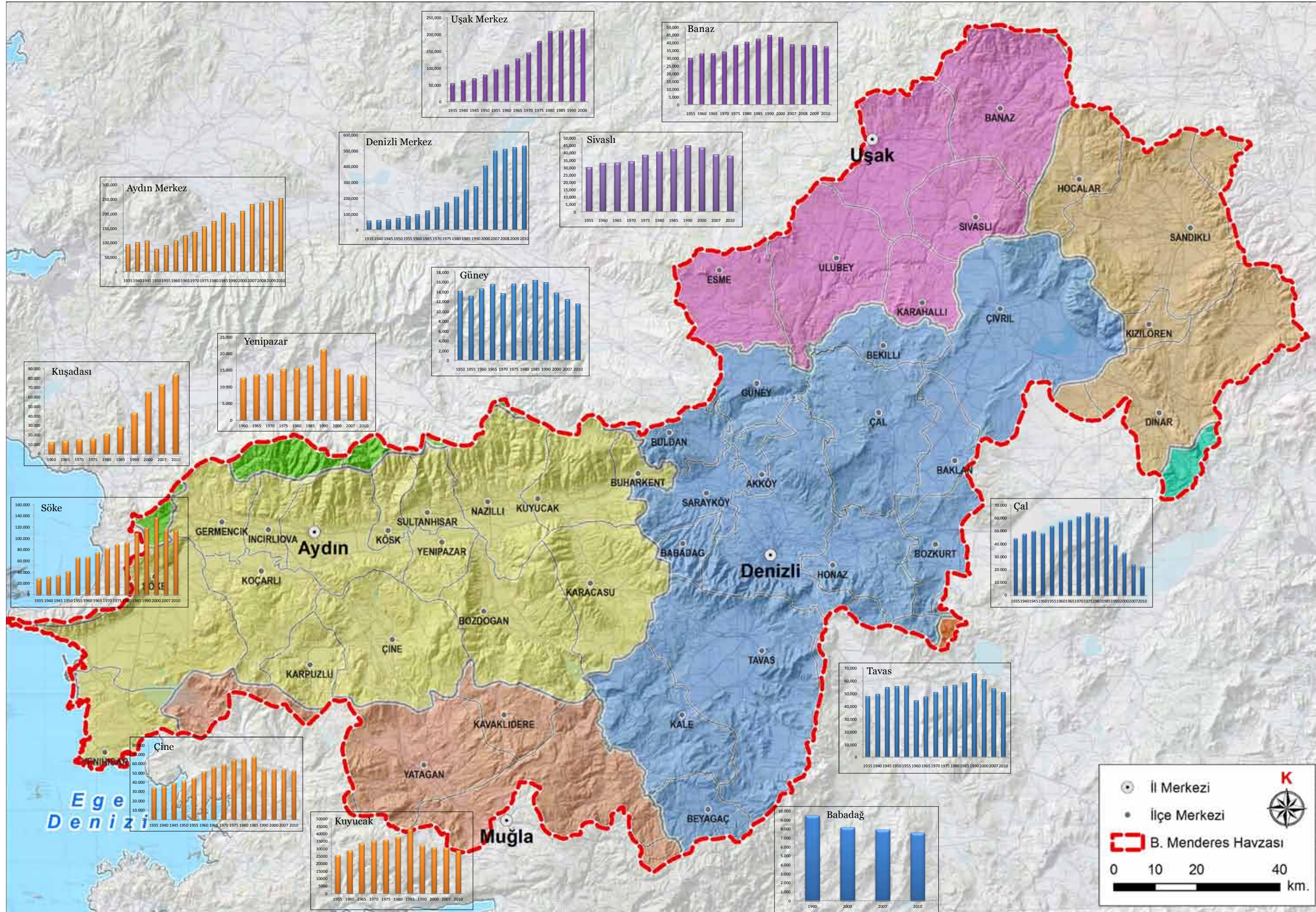
Harita 4 - Demografi Haritası

4.1.

Büyük Menderes Havzası tarihin her döneminde nüfusun yoğun olduğu bir havza oldu. 1930'lu yıllardan bu yana ise Havza nüfusu yaklaşık 4 kat arttı.

Havza nüfusundaki değişimler ekonomi politikaları ile doğrudan ilgili oldu. Örneğin, tarımsal üretimin desteklendiği 1950 - 1980 arasında Aydın'da nüfus %100 artarken, Denizli'de nüfus %70, Uşak'ta %50 artış gösterdi.

1970 - 1980 yılları arasında nüfus artışı ağırlıklı Havza'da sanayinin merkezi olan Denizli'de gerçekleşti. Türkiye'de nüfus artışı bu dönemde %20'iken, Denizli nüfusu % 30'luk bir hızla yükseldi. Havza nüfusundaki artış günümüzde de devam etmektedir. Türkiye'nin en kalabalık 7. havzası olan Menderes'te bugün 2,5 milyon kişi yaşıyor.

4.2.

Tarımın parlak dönemlerinde Türkiye'nin en kalabalık köylerine sahip olan Havza'da bugün kırsal nüfus hızla azalıyor. Zeytinin, incirin, kestanenin merkezi olan Köşk (Aydın) ilçesinde 1980'li yılların başında 50 bin olan nüfus 2000'li yıllarda % 50, üzümün merkezi olan Çal (Denizli) ilçesinde ise %70 azaldı. Havza'da kırdan kente göçü en hızlı yaşayan kent Denizli oldu. 2000'li yıllarda Denizli nüfusunun % 50'si kırdan kente göçerken, son on yılda Havza'nın kent nüfusu yaklaşık olarak 400 bin arttı.

4.3.

Nüfus öngörülleri, Havza'nın gelecekte de Türkiye'nin kalabalık havzalarından biri olmaya devam edeceğini gösteriyor. Öngörülere göre, 2040 yılında 3 milyona ulaşacak Havza nüfusunun 2,5 milyonunu kentsel nüfus oluşturacak.

Harita 5 - Göç Haritası

5.1.

Büyük Menderes Havzası tarihin ilk dönemlerinden bu yana suyunun, toprağının bereketiyle göç alan bir Havza oldu. Türkiye'deki göç hareketlerinin yönünün ve miktarının net olarak çizildiği 1970'li yıllardan günümüze Havza'nın dışarıdan aldığı göç sürekli artış gösterdi.

Havza'nın en yoğun göç aldığı dönemlerinden biri 1975-1990 dönemidir. Bu dönemde Havza en yoğun göçü İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerin yanı sıra Afyon, Ağrı, Erzurum, Konya, Burdur gibi Anadolu kentlerinden aldı. Günümüzde Havza'nın neredeyse Türkiye'nin tamamından göç alıyor. Havza en çok göçü artık büyük kentlerden değil, Kastamonu, Kars, Bursa, Eskişehir, Yozgat, Mardin, Adana gibi Anadolu kentlerinden alıyor.

5.2.

Havzalılar genellikle havza çevresindeki kentlere göç etmeyi tercih ediyor. 2009-2010 yıllarında Havza'da yaklaşık 100 bin kişi İzmir ve Manisa'ya göç ederken, İstanbul'a Havza'dan sadece 5 bin kişi göç etti.

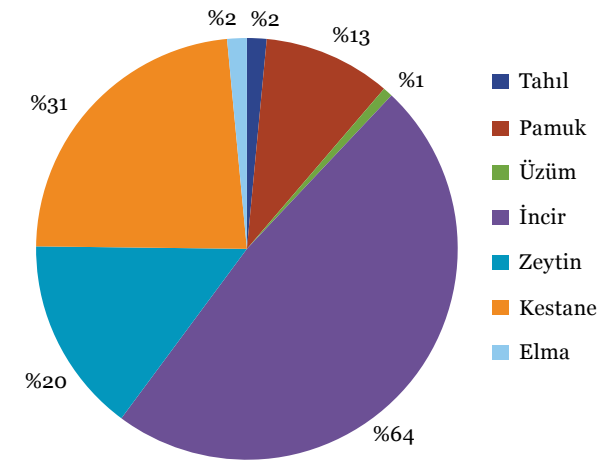

5.3.

Bilgi Kutusu 5.3: Anadolu'nun farklı illerinden gelen nüfus Havza illerine her dönem aynı oranda dağılım göstermedi. 1950 ve takip eden dönemde tarımda makineleşme, karayollarındaki gelişmeler ile Aydın ili göçün Havza'daki merkezi oldu. 1950-1955 yılları arasında nüfusu % 50 arttı. 1980'li yıllar Havza'nın kaderinde yeni bir dönüm noktası oldu. 1970-80'li yıllara kadar Aydın'a tarımsal işçi göçü veren Denizli ve Uşak 1973 yılında “kalkınmada öncelikli iller” kapsamına alınmalarının ardından gelişen sanayileriyle göç almaya başladılar.

Harita 6 - Tarım ve Sanayi Haritası

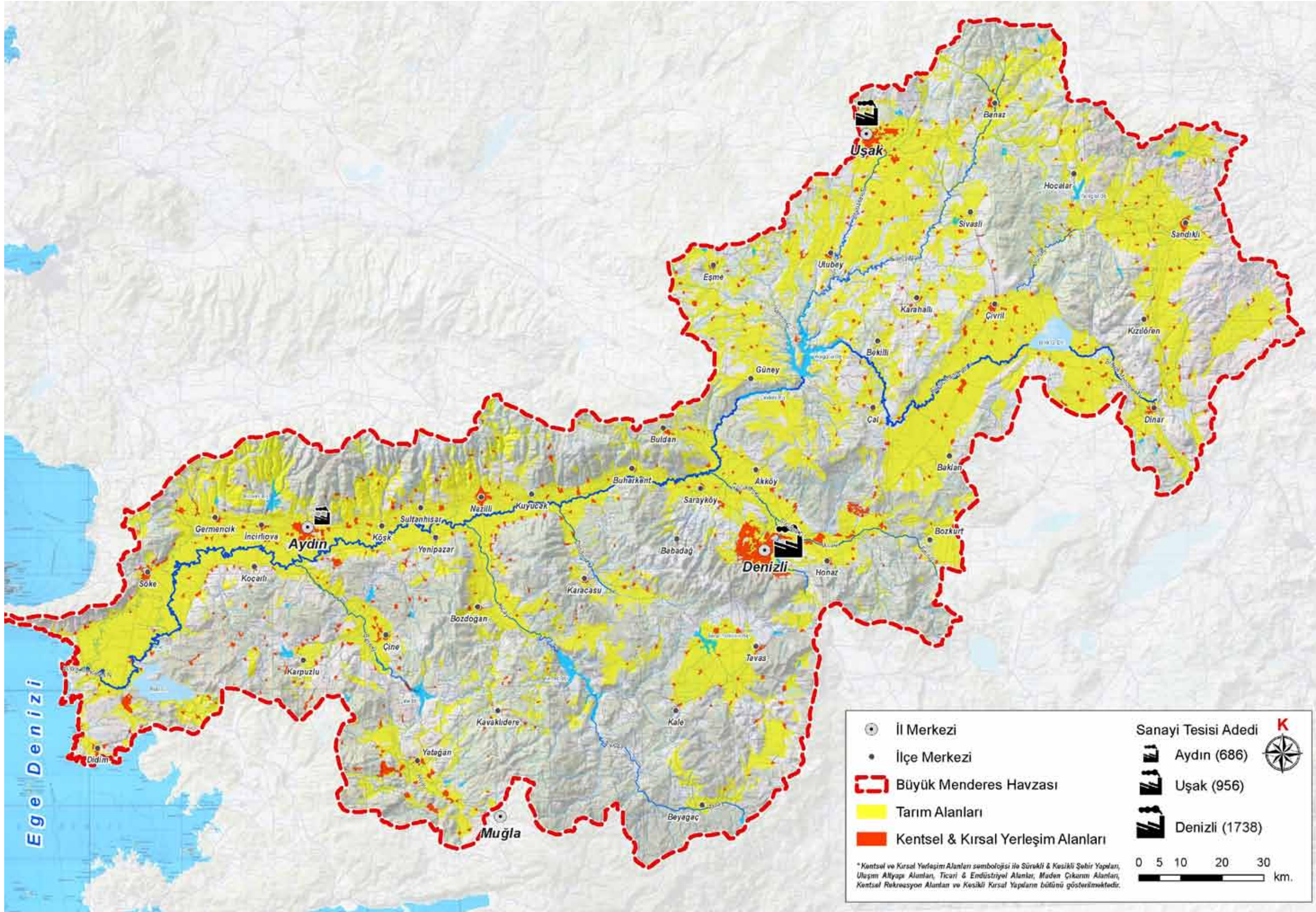
Havza tarihin her döneminde olduğu gibi bugün de dünya ve ülke tarımında önemli bir yere sahiptir. Havza topraklarının neredeyse yarısında (% 45) tarımsal üretim yapan Havzalı çiftçiler sadece 2010 yılında Türkiye kestane üretiminin %31'ini, incir üretiminin yaklaşık %65'i, zeytin üretiminin %20'sini sağladılar.

Havza'da üretilen temel tarım ürünlerinin Türkiye üretim oranları (TÜİK 2010). (Değerler yüzde olarak verilmiştir)

6.1.

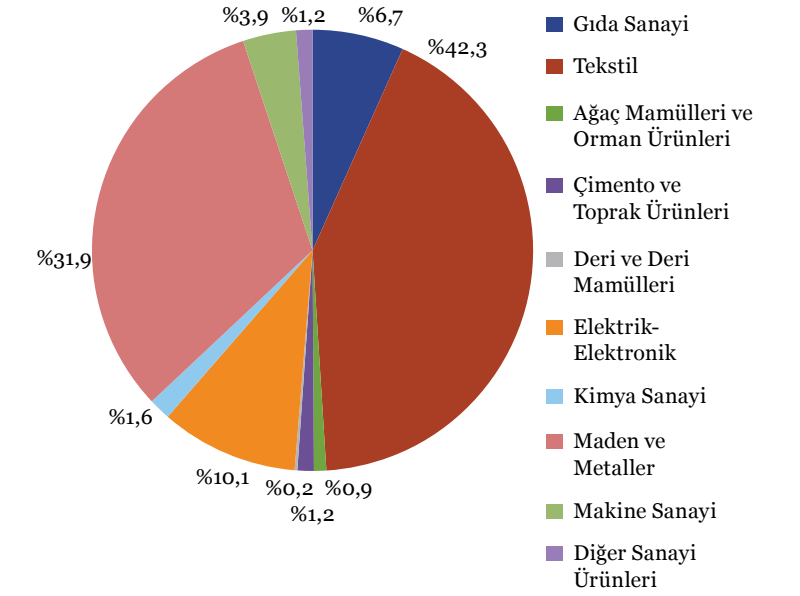
Havza'nın temel sanayi sektörlerini deri, tekstil ve gıda (incir işletme, zeytinyağı üretimi) sektörleri oluşturur. 2010 yılı verilerine göre 3.500 tesiste çalışan 120 bin kişinin yaklaşık %50'si tekstil, %10'u gıda

sanayinde istihdam edilmektedir. Türkiye deri üretiminin % 40'ını sağlayan Havza'da deri sektöründe çalışanların oranı ise % 3'tür.

6.2.

Havza'nın 3.5 milyar dolarlık sanayi ihracatının yaklaşık %40'ı tekstil, %30'u maden sektöründen sağlanır. Türkiye'nin en büyük 500 firmasından 10'u havza sanayinin merkezi olan Denizli'de bulunur. Havza ihracatının % 80'ini sağlayan il, Türkiye'de ihracat sıralamasında 8. sıradadır.

Sanayi sektörlerine göre Havza ihracat oranları (TİM 2011).

3.

ORTAK PAYDA MENDERES NEHRİ

Büyük Menderes Havzası'nın sahip olduğu tüm tarımsal, endüstriyel ve doğal değerler geçmişte olduğu gibi günümüzde de su etrafında şekillenir. Büyük Menderes Havzası'nın bugününü yaşarken ve geleceğini kurarken de suya yönelik yeni yaklaşımların geliştirilmesi gerekir.

Havza'da yaşayan her canlının, bireyin, topluluğun ve ekonomik birimin öncelikle temiz ve erişilebilir su kaynaklarına ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaçlara yanıt verecek bir sistem kurmak için öncelikle Havza'nın yer altı ve yüzey suyu bütçesinin tespit edilmesi, bugünün ve geleceğin ihtiyaçlarına ve öngörülerine dayanarak kısa, orta ve uzun vadede planlama ve tahsis kararlarının alınması, bu yeni yaklaşımın temelini oluşturur.

Havza'da su kaynakları, evsel kullanım için içme suyu, tarımsal üretim için sulama ve endüstriyel kullanım arasında paylaşılır. Bugün Büyük Menderes'in ne kadar suyu bulunmaktadır ve sektörler arasında su paylaşımı nasıl gerçekleşmektedir?

3.1.

Su Miktarı

Harita 7 - Hidroloji Haritası

7.1.

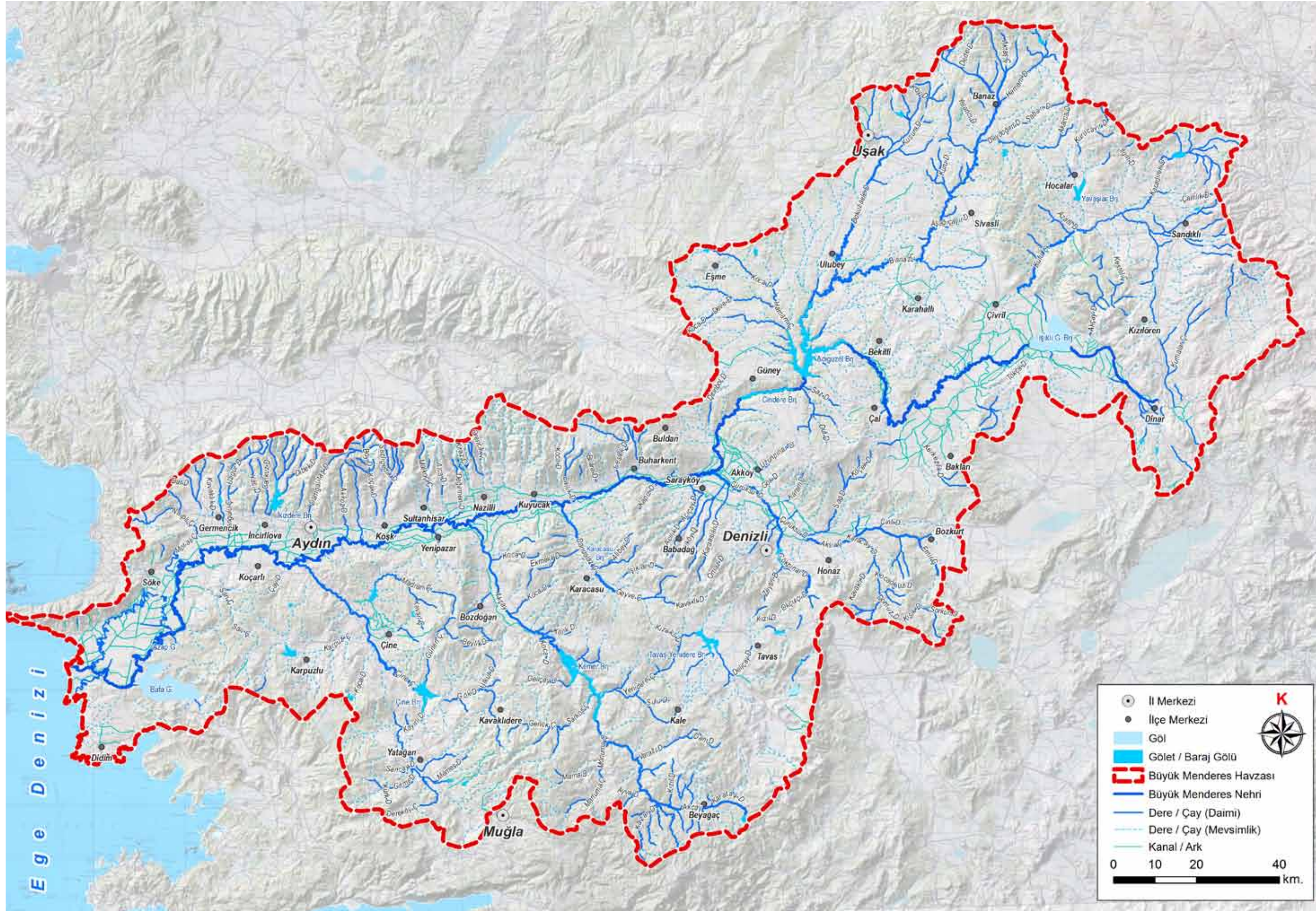
Bir havzadaki suyun farklı ihtiyaç ve talepler arasında sürdürülebilir bir biçimde paylaşılabilmesinin ön koşulu, o havzadaki **yıllık su bütçesinin**, diğer bir deyişle yıllık **emniyetli yer altı ve yüzey suyu** miktarlarının bilinmesidir. Bu bilgilerin yokluğunda, su kaynaklarının niceliksel dağılımı üzerine sağlıklı kararlar almak mümkün değildir.

7.2.

SU BÜTÇESİ= Yıllık emniyetli YER ALTI + YÜZEY SUYU

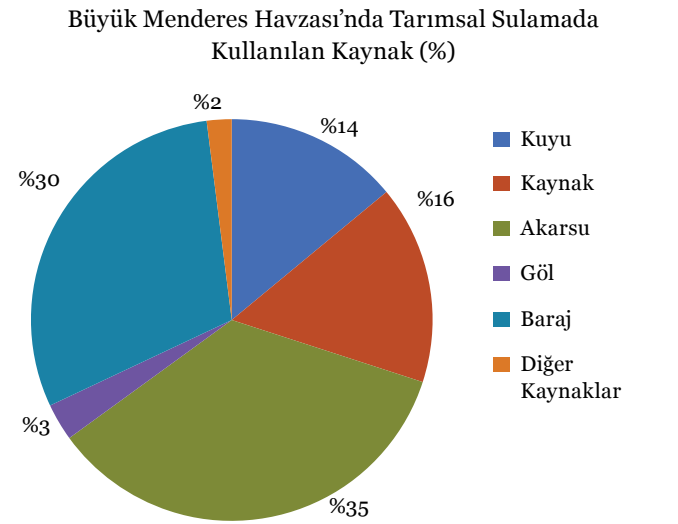
7.3.

Yüzey suları 2000 milyon m³ ve yer altı suları 933 milyon m³.

7.4.

Havza'daki suyun % **79'u tarım sektörüne**, % **21'i kısmı evsel** ve **endüstriyel** kullanımlara tahsis edilmiştir. Havza'da 2011 yılı itibarıyla su bütçesi açığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Havza'daki su kaynaklarının neredeyse tamamı kullanılmaktadır. Hem yüzey hem de yer altı su kaynakları nüfus artışı ve iklim değişikliğinin etkilerine karşı oldukça kırılgandır.

7.5.

Türkiye'de sulama ihtiyacının % 38'i yer altı suyuyla karşılanırken Büyük Menderes Havzası'nda tarımsal sulama suyu ağırlıklı olarak akarsulardan sağlanır. Havza'da akarsulardan sonra en yaygın kullanılan sulama kaynağı barajlardır. Türkiye topraklarının %16'sı barajlardan elde edilen sularla sulanırken, bu oran Menderes'te % 30'dur.

7.6.

Menderesliler Havza kaynaklarının tükenmesinde ve tarımsal verimin düşmesinde salma sulama yönteminin önemli bir payı olduğunu düşünüyor.

“Çiftçi vahşi sulama yöntemleri ile sulama yapıyor. Bu hem üretim maliyetini artırdı hem de toprağın yapısını bozdu. Salma sulamayla toprağın tuzluluğu arttı ve giderek çoraklaştı. Tabii toprak çoraklaştıkça her seferinde daha fazla gübre vermek gerekiyor.”

**Denizli-Merkez-Kamu Kurumu
Temsilcisi**

“Havzada tarım sektörü özellikle vahşi sulama ile su kaynaklarını tüketiyor. Kirlilik, damla sulama gibi su kaynaklarını tasarruflu kullanan yöntemlerin çalışmasını engelliyor. Kirlı suyun içindeki mil, kil ve partiküller damla sulama sistemini tıkıyor. Çiftçi de sürekli bir maliyet altına girmek istemediğı için damla sulama yöntemini tercih etmiyor.”

**Aydın- Nazilli-Meslek Örgütü
Temsilcisi**

“Sulama zamanı geldiğinde çiftçi sulama motorunu sabah açıyor, akşama gelip kapatıyor. Ovayı su bastı zannedersin. Ona kaynak mı dayanır, toprak mı dayanır? Sonra Temmuz ayı olunca kuyularda su yok. Olmaz tabii!”

Aydın-Söke-Meslek Örgütü Temsilcisi

3.2.

Su Kalitesi

Büyük Menderes Nehri boyunca su kaynaklarının mevcut durumunu ortaya koymak için nehrin doğduğu noktadan, denize döküldüğü yere kadar **42 nokta** belirlenmiştir. Örnekleme noktaları belirlenirken **insan etkilerinden uzak, insan etkilerinden ve kentsel yaşam faaliyetlerinden etkilenen, tarımsal ve endüstriyel kirliliğe** maruz kalan noktalar dikkate alınmıştır. Böylece kirlilik durumunu ortaya koyması beklenen, temsil gücü yüksek bölgelerin seçimine özen gösterilmiştir.

Söz konusu 42 noktanın 10'u Uşak'tan, 15'i Denizli'den ve 17'si Aydın'dan seçilmiştir. Bu noktalardan alınan su örnekleri fizikokimyasal ve biyolojik izleme yöntemleriyle analiz edilmiştir.

Araştırma kapsamında, su içinde yaşayan canlılardan **Bentik Makro Omurgasızlar (BMO)** kullanılmıştır. Toplam **4342 canlı örneği** ile su kirlilik değerlendirmesi gerçekleştirilmiştir. Belirlenen noktalarda aynı zamanda suyun oksijen, sıcaklık ve akış hızı gibi toplam **17 fiziksel ve kimyasal özellik** de incelenmiştir.

Çalışma kapsamında fizikokimyasal ve biyolojik su kalitesi izleme yöntemleri bir arada kullanılmıştır. Çünkü su kirliliğinin tespiti çalışmalarında kullanılan fizikokimyasal analizler, örnek alınan noktadaki kirlilik hakkında anlık duruma dair bilgiler vermektedir. Canlı örneklerine dayalı biyolojik izleme analizleri ise daha geniş bir dönemdeki kirlilik durumunu ortaya koyar ve su kalitesi konusunda daha sağlıklı bir değerlendirme yapılabilir. Çalışmada kullanılan analiz yöntemi, aynı zamanda suyun organik kirliliğinin saptanmasına da olanak vermektedir. Su kalitesinin izlenmesinde kullanılan iki yöntem birbirlerini desteklemekte ve bir arada kullanıldığında bir bölgenin kirlilik değerleri konusunda çok daha güvenilir ve sağlıklı değerlendirme yapılabilir.

Harita 8 - Menderes'in Su Kalitesi I Haritası (Kimyasal) *

8.1.

(Bkz. U6-U7-U8-U9-U10) Uşak'tan Nehir boyunca aşağıya inildiğinde; ağırlıklı olarak deri üretimi yapılan Uşak Organize Sanayi Bölgesi'nden ve tekil endüstrilerin atık su arıtma tesislerinden kaynaklı atık sular sonucu, Banaz Çayı ve Dokuzsele Deresi'nde su 4. sınıf (çok düşük) kaliteye düşmektedir. Bu noktalar, Uşak İli'nin Atık Su Arıtma Tesisi'nden sonra yer almaktadır. Su kalitesinin düşüklüğü suyun arıtma işleminden sonra bile organik yükün etkisi altında olduğunu göstermektedir.

Yavı Köprü

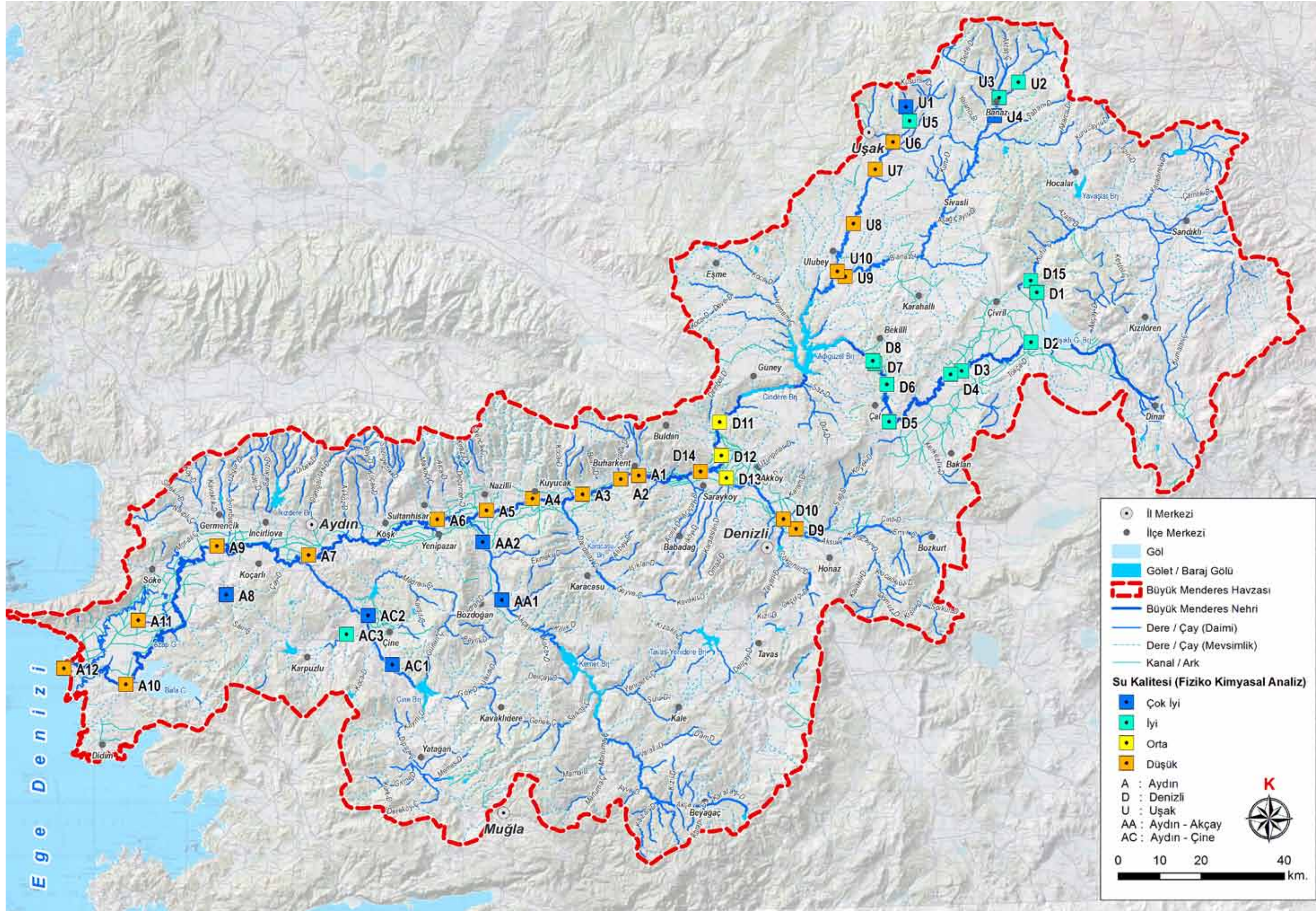
Avgan Kanyonu

Muharremşah

Ulubey

8.2.

(Bkz. U1-U4) Havza'nın kuzeydoğusunda yer alan Dokuzsele Deresi'nin ve Banaz Çayı'nın yukarı kısımlarında genellikle küçük kırsal yerleşimler bulunmaktadır. Bu yerleşimler Havza'nın iyi su kalitesini bozmayacak düzeyde evsel kirlilik kaynağı oluşturmaktadır.

Banaz

8.3.

(Bkz. D9-D10) Menderes'i besleyen önemli kollardan olan Çürüksu Çayı özellikle Denizli Organize Sanayi Bölgesi'nin Atık Su Arıtma Tesisi'nden sonra yoğun organik kirliliğe maruz kalır. Bu noktada su kalitesi oldukça düşmektedir. Özellikle tekstil ve boya fabrikalarının aşırı sıcak atık suları, Çürüksu Çayı'nda ani sıcaklık değişimlerine neden olmaktadır. Ani sıcaklık değişimleri sucul canlılar için ölümcül etkiye sahiptir. Bu bölgeden alınan su örnekleri, bütün örneklem noktaları arasında en yüksek su sıcaklıklarının (29,8°C) ölçüldüğü ve bu nedenle herhangi bir canlı yaşamına imkân bulunmayan alanlardır.

* Büyük Menderes Havzası Su Kalitesi Örnekleme Noktaları ve Kodları adlı tabloya bakınız, sf. 166

8.4.

(Bkz. A10) Büyük Menderes Nehri'nin Ege Denizi'ne kavuşmadan önceki son durağı olan Bafa Gölü, Havza'da amonyak azotunun en yüksek miktarda ölçüldüğü yerdir. Amonyak çürüten maddeler arasında oluşan, kirlilik derecesi çok yüksek sularda yüksek oranda bulunan bir kirleticidir. Göl çevresindeki yavru balık üretim çiftliklerinden kaynaklı kirlilik nedeniyle amonyak miktarının bu kadar yüksek düzeyde olduğu tahmin edilmektedir.

Bafa Gölü civarı

8.5.

(Bkz. D2) Havza'nın yukarı kısmında bulunan ve Menderes'in önemli kaynak kolu olan Kufi Çayı, Işıklı (Çivril) Gölü'nü beslemektedir. Fiziksel ve kimyasal parametrelere göre su kalitesinin “iyi” seviyede olduğu bölgede, biyolojik izleme sonucu “orta derecede organik kirlilik” saptanmıştır. Kirliliğin, civardaki alabalık çiftliklerinden kaynaklı olması muhtemeldir. Kirlilik kaynaklarının yoğun olmaması, suyun kendini temizleyebilmesine olanak sağlamaktadır. Öyle ki, Havza içerisindeki örnekleme noktaları arasında suyun iyi kalitede olduğunu gösteren oksijen değerlerinin en yüksek olduğu yer bu noktadır.

Işıklı Gölü

Güzelköy

Korucuk

Tepeli pelikan (*Pelecanus crispus*)

8.6.

Tekstil fabrikalarından kaynaklı boyar madde içeren atık suların nehir, göl, baraj gölü sularına karışması doğal ortamı estetik açıdan bozmasının yanı sıra, suya çözünmüş oksijen ve güneş ışığı girmesini engellemektedir. Bu durum, atıkların salındığı ortamdaki doğal yaşamı tehdit etmektedir. Bunun yanı sıra, rengi oluşturan kimyasal maddeler, bulundukları ortamdaki canlılar için doğrudan toksik etki yaratabilir ve insan sağlığına olumsuz yönde etki edebilir.

8.7.

Aşırı su kullanımı nedeniyle su seviyesinin değişimi, suyun evsel atıklarla kirlenmeye başlaması ve yoğun pestisit kullanımı, Işıklı Gölü'nde ve göl çevresinde yaşayan kuş türlerini tehdit etmektedir. **Tepeli pelikan, pasbaş patka, kerkenez, aladoğan ve kuzgun** sulak alan çevresinde yaşayan ve pestisit kirliliğinden etkilenmesi muhtemel kuş türlerinden bazılarıdır.

8.8.

Çürüksu Çayı'nın Sarıçay ile birleştiği noktada 2. sınıf olan su kalitesi, Büyük Menderes Nehri ile birleştiği noktaya kadar olan 38 kilometrelik mesafeyi kat ederken hızla 4. sınıf (çok düşük) su kalitesine gerilemektedir.

Harita 9 - Menderes'in Su Kalitesi II Haritası (Biyolojik) *

9.1.

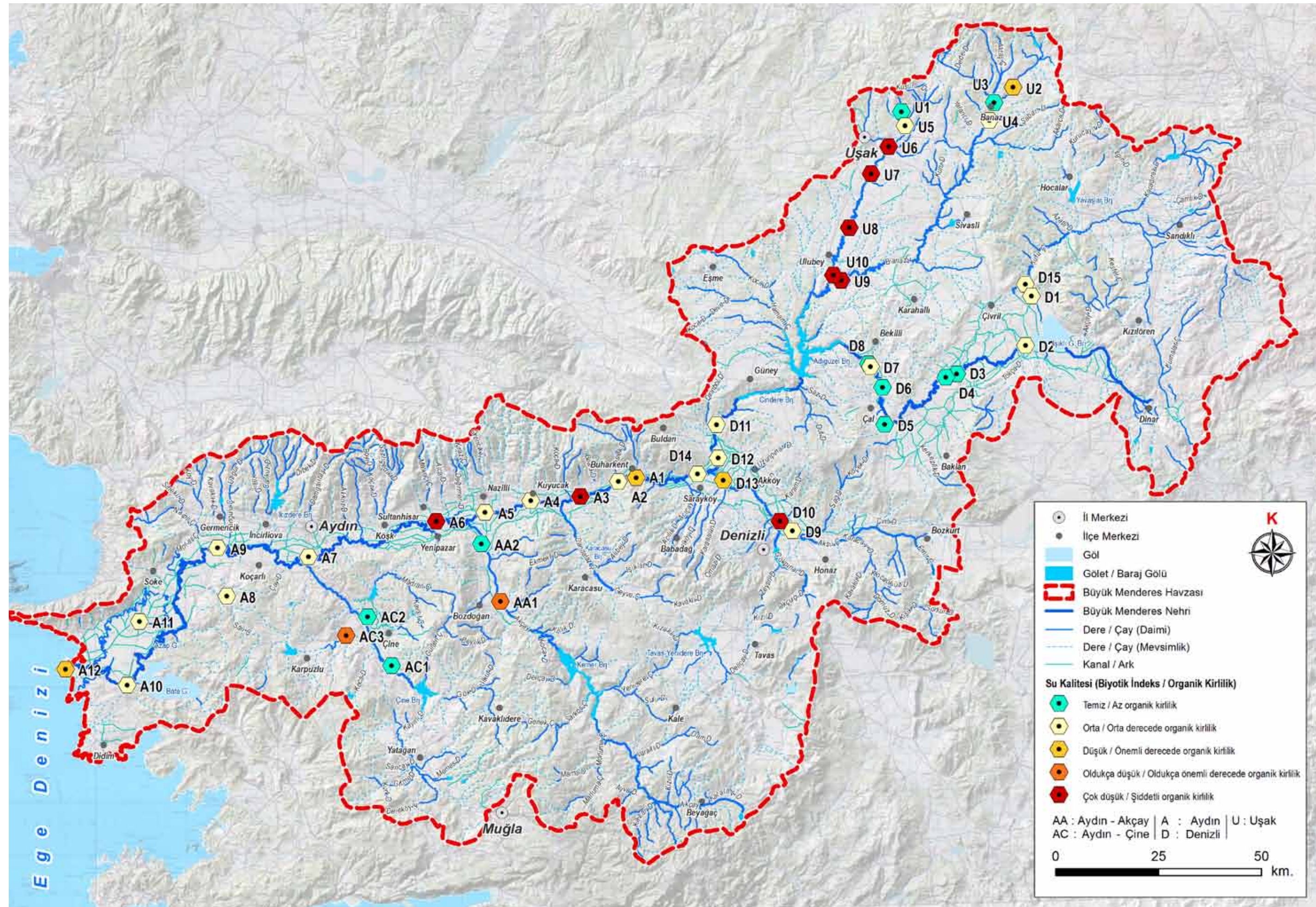
Büyük Menderes Nehri, Havza'nın yukarı kısmından Ege Denizi'ne ulaştığı deltaya kadar kentsel, endüstriyel ve tarımsal kaynaklı kirliliğe maruz kalır ve suyun kalitesi yol boyunca düşer.

9.2.

(Bkz. D11-D12) Havza'nın orta kısımlarında, Adıgüzel ve Cindere Barajları'ndan güneybatıya doğru uzanan hattın üzerindeki bölgeler kentsel yerleşimden kaynaklı orta düzeyde kirliliğin ve tarımsal üretimin yoğun olduğu bölgelerdir. Tarımsal kirliliğin etkisiyle su kalitesi yavaş yavaş düşer. Bu noktada, oksijen seviyesi sağlıklı bir akarsuda olması gereken seviyeden düşüktür.

9.3.

Uşak ve Denizli illerindeki kısmen bakır kalmış sulak alanlarda gözlemlenen, bu nedenle Dokuzsele Deresi ve Çürüksu Çayı'nda da olması beklenen, ancak yapılan çalışmada gözlemlenemeyen **Dokuzsele için 20, Çürüksu için 17 balık türü** bulunuyor. Bu durum, ileride Banaz ve Hamam Çayları gibi, Büyük Menderes Nehri'ni besleyen akarsularda da bu türlerin tehlikeye girebileceğinin sinyalini vermektedir. **Tatlı su kefali, bıyıklı balık, noktalı inci balığı, dere kayası, siraz balığı ve yayın balığı** bu türlerden bazılarıdır.

9.4.

(Bkz. U8) Köşeler Köprü mevkinde, **su kirliliğine toleransı yüksek canlı örnekleri de dâhil olmak üzere canlı yaşamına rastlanmamıştır**. Bu durum, Büyük Menderes Nehri'nin, Uşak içerisinde geçerken, oldukça yoğun kentsel ve endüstriyel kaynaklı organik kirliliğe maruz kaldığının en önemli göstergesidir.

Köseler Köprü

9.5.

(Bkz. D3-D4-D5-D6-D7-D8) Büyük Menderes Nehri'nin Işıklı Gölü'nden başlayıp Adıgüzel Barajı'na ulaşan güney kolu Denizli'nin merkezine gelmeden önce geçtiği kırsal yerleşimler boyunca kentsel ve tarımsal kirliliğe maruz kalmaktadır.

Hançalar Köprüsü

* Büyük Menderes Havzası Su Kalitesi Örneklem Noktaları ve Kodları adlı tabloya bakınız, sf. 166

3.3.

Mendereslilerin Gözünden Havza'nın Kirlilik Sorunu

Harita 10 - Paydaş Analizi Haritası

10.1.

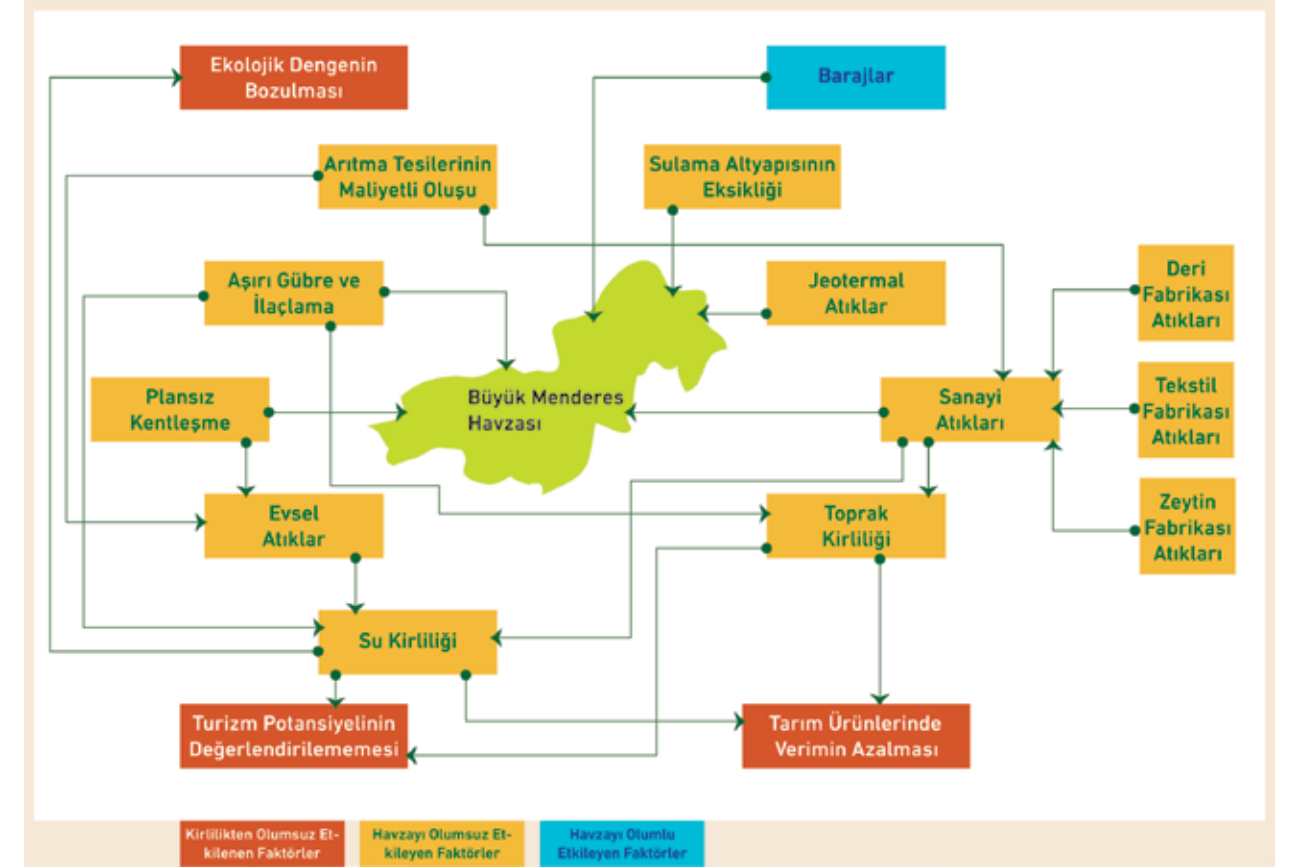
Büyük Menderes Paydaş Analizi, Mendereslilerin Havza'nın sorunlarını nasıl tanımladığını, neleri sorun olarak gördüğünü, bu sorunların nasıl bir önem sırasıyla sıraladıklarını Havzalıların gözünden resmeden bir çalışmadır.

Çalışma kapsamında Havza'da sınırı olan 5 il, 3'ü merkez ilçe olmak üzere 17 ilçede 64 kamu, yerel yönetim, sivil toplum, meslek örgütü ve üniversite temsilcisi paydaş ile bilişsel haritalama ve derinlemesine görüşme yapıldı. Menderes'in sorunları, sorunların çözümündeki kilit noktaları paydaşlardan dinlendi

10.2.

Paydaş Analizi çalışmasına göre Büyük Menderes Havzası'nda tüm paydaşlar Havza'nın en önemli sorununun su kirliliği olduğu konusunda hem fikirler. Paydaşlara göre Havza'yı olumlu etkileyen tek nokta ise "barajlar". Paydaşlar su Büyük Menderes Havzası'nın kirlilik odaklı sorununda barajların olumlu bir etki yarattığını düşünüyor.

Paydaşlar su kirliliğinin temel nedenlerini tekstil ve deri fabrikaları olarak tanımlıyorlar. Bununla birlikte mermer ve zeytinyağı

fabrikalarını da Havza kirliliğinde sorumlu görüyorlar.

Paydaşlar Menderes'i sadece sanayi değil aynı zamanda kentlerin evsel atıkları ve tarım uygulamalarında kullanılan aşırı zirai gübre ve ilaçların da kirlettiğini düşünüyorlar.

Paydaşlara göre Havza'da yaşanan kirlilik tarımsal verimin düşmesine, balık ölümlerine ve ekolojik dengenin bozulmasına neden oluyor.

4.

SÜRDÜRÜLEBİLİR BÜYÜK MENDERES HAVZASI'NA DOĞRU

Büyük Menderes Havzası’nın bugüne dek gelen hikâyesinin suyun etrafında şekillendiğini görüyoruz. Bu hikâyenin, doğal ve beşeri ilişkilerin küresel yönelimlerle uyumlu olduğu dönemlerde büyük zenginlik kaynağına dönüştüğü tarihsel süreçte tecrübe edilmiş bir gerçektir. Ancak, Havza’da özellikle sanayileşmenin artmasıyla birlikte Menderes Nehri’nin kaderinin de değişmeye başladığı görülüyor. Peki, Havza’daki su kullanımının ve talebinin Menderes Nehri üzerinde yarattığı sorunları ve baskıları aşmak mümkün müdür? Suyun bu coğrafyada yarattığı değerin devamlılığı sağlanırken ekolojik ve sosyoekonomik sorunların üstesinden nasıl gelinecektir? Su Çıkan Mevkii’nden Menderes Deltası’na ulaşana kadarki yolculuğu boyunca hem bereketi hem de kirliliği taşıyan Menderes’i nasıl bir gelecek beklemektedir? Nasıl bir su yönetimi Havza’nın kaderini iyileştirebilir? Bütün bu sorulara yanıt ararken, küresel düzeyde su yönetimi ile ilgili güncel tartışmalara bakmakta yarar görüyoruz.

Su yenilenebilir bir kaynaktır ve sürdürülebilir kullanımı mümkündür. Ancak, günümüzün hızlı ve orantısız tüketimi, kaynaklardan yararlananlara adil fırsatlar ve yararlar sağlayacak şekilde sürdürülebilir olmaktan çok uzak bir noktadadır. Bunun yanı sıra, hızla artan dünya nüfusu ve su talebiyle birlikte ekonomik, politik ve çevresel konulardaki mücadeleler ve çekişmeler çok daha yaygın ve ciddi boyutlara ulaşmıştır. Günümüzde artan nüfus ve büyüyen ekonomilerin su kaynaklarına erişimini sağlamak önemli bir sorundur. Öte yandan, tatlı su ekosistemlerinin sağlığının ve sundukları yaşamsal hizmetlerin devamlılığının sağlanması giderek zorlaşmaktadır.

Bugün geldiğimiz noktada su kaynakları; miktar, kalite ve tüm diğer sektörel kullanımlar açısından birçok sorunla karşı karşıyadır. Bu sorunları aşmak için yeni yönetim yaklaşımları ve araçları geliştirilmektedir. “Katılımcılık, kaynakların etkin kullanımı, çevresel ve sosyal risklerin değerlendirilmesi, hakça paylaşım, geleneksel hidrolojik yönetim yaklaşımlarının

ötesinde bir yönetim anlayışı ihtiyacı, ekosistem hizmetlerinin devamlılığı, korunan alanların rolü, havza bazında yönetim” bu yeni yaklaşımın odağındaki kavramlardır. Bütün bu kavramların bir arada tartışıldığı en güncel ve kapsayıcı araç ise Entegre (Bütünleşik) Havza Yönetimi yaklaşımıdır.

1.

Su havzaları sadece coğrafi alanlar değil, aynı zamanda sürekliliği olan sistemlerdir. Bu nedenle, tatlı su kaynaklarının yönetimi için en uygun ölçeğin idari veya siyasi sınırlar değil havza sınırları olduğu kabul edilir.

2.

Doğal kaynakların **nehir havzası** ölçeğinde korunması ve yönetilmesi için gerekli araçları bütüncül şekilde ele alan, sürdürülebilirliği ve hakça paylaşımı ön plana çıkaran bir süreç ihtiyacı, **Entegre Havza Yönetimi (EHY)** kavramının doğmasını sağlamıştır.

3.

Su kaynaklarının çevresel, sosyal ve ekonomik anlamda dengeli yönetiminin örnekleri dünya genelinde son dönemlerde görülmektedir. 1992 yılında Rio de Janerio’da yapılan Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’nde sunulan “Dublin Prensipleri” bu ihtiyaca cevap verebilecek “Entegre Su Kaynakları Yönetimi Yaklaşımı”nın oluşturulmasına zemin hazırlamıştır.

4.

Her havzanın kendine özgü dinamikleri ve koşulları bulunmaktadır. Dolayısıyla, EHY için standart bir başarı formülü yoktur. Her havza kendi dinamiklerine, yapısına ve ilişkilerine dayanan özgün mekanizma ve süreçlerini geliştirmelidir. Farklı tanımları olmakla birlikte temel olarak

EHY; hidrolojik havza ölçeğinde, yüzey ve yer altı suları başta olmak üzere tüm doğal kaynakların tahsisi, korunması, yönetilmesi ve geliştirilmesinin koordine edildiği katılımcı bir yönetim yaklaşımıdır. Sosyal, ekonomik ve ekolojik sürdürülebilirlik EHY yaklaşımının özünü oluşturur.

EHY, suyun akışa geçtiği en üst noktadan durağan hale geldiği, deniz veya göle ulaştığı noktaya kadar geçtiği tüm ekosistemlerin doğal kaynakları kullanan ve yöneten tüm taraflarla birlikte yönetimini öngören bir yaklaşımdır. EHY ile suyun kullanımındaki ve yönetimindeki sorunlar belirlenir. Tüm havzanın temsil edildiği ve katılımcıların rollerinin ve sorumluluklarının açıkça tanımlandığı bir **havza komisyonu oluşturulur**. Suyu kullanan ve yöneten taraflar ortak bir **havza vizyonu** geliştirirler. Oluşturulan **havza vizyonu** ve **havza komisyonu** üzerinden; kaynak koruma, kullanım ve yönetim planı geliştirilir; taşkın yönetimi, kirlilik kontrolü ve biyolojik çeşitliliğin korunması gibi fonksiyonlar planlamaya entegre edilir; peyzaj restorasyonu sağlanır; alan yönetimi konusunda toplumun eğitim ve bilincini geliştirecek uygun araçlar geliştirilir. EHY bir havza içerisindeki bütün kaynak kullanımlarının entegrasyonunu hedeflediği için geleneksel su yönetim anlayışından farklıdır.

EHY çerçevesinde ormancılık, tarım, enerji, sanayi, madencilik, kentleşme, turizm gibi farklı sektörel kullanımların havzadaki ekosistemlere ve biyolojik çeşitlilik üzerine etkileri dikkatle araştırılmalıdır. EHY

sürecinde; havza planları hazırlanırken gündeme gelen bütün yatırım kararlarının çevresel, sosyal ve ekonomik etkilerinin ortaya konması için bir dizi araç mevcuttur. Stratejik Etki Değerlendirmesi, Kapsamlı İhtiyaç-Seçenek Analizi, Fayda-Maliyet Analizi, Çevresel Akışlar bu araçlardan en önemlileridir.

5.

EHY, suyun akılcı ve sürdürülebilir kullanımı için hem mekânsal hem de sektörler arası planlama ve karar alma süreçlerinin entegre edilmesi ihtiyacından yola çıkar.

6.

Büyük Menderes Havzası milyonlarca yıldır bir bütün olarak var olmuştur. Bugün olduğu gibi geçmişte de Havza’nın bir noktasında yaşanan değişim, kilometrelerce uzaktaki başka bir noktayı etkileyecek sonuçlar doğurmuştur. Bugün karşı karşıya kaldığımız sorunları çözmek ve gelecekte de sosyal, ekonomik ve ekolojik anlamda sağlıklı işleyen bir mekanizmaya sahip olmak için havzayı tüm bileşenleriyle ele alan bütüncül bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Bu yaklaşımın temelini, havzanın nasıl, kimlerle ve hangi kriterlerle yönetileceğine ilişkin sorulara verilecek ortak yanıtlar oluşturur.

Suyun havza bazında yönetimi anlayışı, bu soruların yanıtlarını bizlere sunmaktadır. Büyük Menderes Havzası’nda Entegre Havza Yönetimi yaklaşımının gerçekleştirilebilmesi için temel adımları atmak gerekmektedir.

Öncelikle, havzalı kanaat önderleri, su ile ilişkili kamu, özel sektör ve tarım sektörü temsilcileri, üniversitelerin ilgili birimlerinin ve sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri, havza komisyonunu oluşturmak üzere bir araya gelmelidir. Havza komisyonunun gelecek nesillerin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak Havza’daki su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı ve korunması yaklaşımından hareketle, ortak bir vizyon ve etkin çözüm yollarını saptamaları gerekmektedir.

Büyük Menderes Havzası’nın **ekonomik, sosyal** ve çevresel **geleceğinin** güvence altına alınması, Büyük Menderes Nehri’nin ve Havza’da bulunan diğer doğal kaynakların **sürdürülebilir** ve **hakça yönetimine** bağlıdır.

Yaşayan Nehirler, Yaşayan Ege Projesi, bu yaklaşımla hayat bulmuştur. Proje; **Entegre Havza Yönetimi** yaklaşımının **kamu, özel sektör, sivil toplum kuruluşlarıyla suyu kullanan ve yöneten tüm taraflar nezdinde yaygınlaştırılmasını ve su politikalarının temel kriteri haline getirilmesini hedeflemektedir**.

Havza’daki farklı kaynak kullanıcılarını ve yöneticilerini bir araya getirecek bir platform oluşturmayı amaçlayan Proje kapsamında hazırlanan bu yayın EHY’nin sunduğu fırsatları ortaya koyarak “çözüm” için harekete geçilmesi gerektiğinin altını çizmektedir.

KAYNAKÇA

Atalay, B., 1967. Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları İş Bankası Yayınları. Ankara.

Aydın İl Çevre ve Orman Müdürlüğü. 2008. Aydın İli İl Çevre Durum Raporu. Aydın.

Aydın Gazetesi 1 Mayıs 1940 Sayı 763

Aykanat, M., 2007. 1923-1938 Döneminde Tarım Politikası. Ankara Üniversitesi Türki İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Avcı, Y., 2010. Bir Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Dönüşüm: Denizli. Yeditepe Yayınları. İstanbul.

Avcı, S., 2000. Türkiye'nin Ekonomi Politikaları ve Coğrafi Sonuçları. Coğrafya Dergisi Sayı:8 s.29-70, İstanbul.

Bilgin, Ç., 1996. Cumhuriyet Döneminde Aydın'ın Sosyo-Ekonomik, Kültürel Yapısı (1923-1950). Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. İzmir.

Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.2010. Aydın, Denizli, Uşak İl Durum Raporları.

Cantürk, C., 2007. Pers İstilasına Kadar İlk Çağ Anadolu Uygarlıklarında Devlet ve Yönetim. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yönetim bilimleri Dalı Doktora Tezi. Bursa.

Çelik. B., 2008. Gerçekleşmemiş Bir Yol Hikayesi: 19. Yüzyıl'ın Son Çeyreğinde Menderes Nehrinin Ulaşımına Açılması Projesi. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi Cilt: XXIV Sayı: 38 Syf: 113-13. Ankara

Cillov,H., 1949. Denizli El Dokumacılığı. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları s. 167-169. İstanbul.

Çevre ve Orman Bakanlığı. 2011. Büyük Menderes Havzası Havza Koruma Eylem Planı. Ankara.

Çevre ve Orman Bakanlığı. 2008. Bafa Gölü Tabiat Parkı Uzun Devreli Gelişme Planı Raporu, Ankara.

Çevre ve Orman Bakanlığı. 1997. Dilek Yarımadası ve Büyük Menderes Deltası Uzun Devreli Gelişme Planı, Ankara.

Çevre ve Orman Bakanlığı. 2010.Büyük Menderes Nehir Havzası Yönetim Planı Nihai Taslağı. Ankara.

Çevre ve Orman Bakanlığı. 2011. Karakuyu Sazlıkları Sulak Alan Yönetim Planı Raporu. Ankara.

Çevre ve Orman Bakanlığı. 2011. Gökgöl ve Işıklı Gölleri Sulak Alan Yönetim Planı Raporu, Ankara.

Çevre ve Orman Bakanlığı. 2009. Honaz Dağı Milli Parkı Uzun Devreli Gelişme Planı, Ankara.

Çevre ve Orman Bakanlığı, 1996. Dilek Yarımadası ve Büyük Menderes Deltası Milli Parkı Master Planı, Ankara.

Demirsoy A. 2003. Türkiye Amfibileri (Monografi), METEKSAN Yayınları. Ankara. (2. basım).

Demirsoy A. 1997. Türkiye Sürüngenleri (Monografi), METEKSAN Yayınları. Ankara.

Demirsoy A. 2001.Türkiye Kuşları (Monografi), METEKSAN Yayınları. Ankara.

Denizli İl Çevre ve Orman Müdürlüğü. 2008. Denizli İli İl Çevre Durum Raporu. Denizli.

Denizli Sanayi.2010. Denizli Sanayi Odası İstatistik Yıllığı. Denizli.

Devlet İstatistik Enstitüsü. 1968. Türkiye İstatistik Yıllığı Syf: 165. Ankara.

Devlet İstatistik Enstitüsü. 1950. Ziraat Sayımı Neticeleri. Ankara.

Durmuşkahya, C. 2000. Dilek Yarımadası-Büyük Menderes Deltası Milli Parkı (Kuşadası-Aydın) Biyoçeşitliliği Üzerine İncelemeler. Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Eken, G., Bozdoğan, M., İsfendiyaroğlu, S., Kılıç, D.T., Lise, Y. (editörler) 2006. Türkiye'nin Önemli Doğa Alanları Kitabı. Doğa Derneği. Ankara. ISBN: 978-975-98901-3-1 (TK:NO).

Ekonomi Bakanlığı. 2010. İl İl Dış Ticaret Potansiyeli. Ankara.

Göney, S. 1975. Büyük Menderes Bölgesi. İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 79. Edebiyat Fakültesi Matbaası. İstanbul

Gözlükaya, N. 2006. Denizli İlinde Tekstil Sektörünün Gelişimi ve İl Ekonomisine Katkıları. İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Gülen, Ö. 2006. Şehir Coğrafyası Açısından Söke Şehri. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

Gürcan, N., 2009. Hoşçakal Dinar. Heyamola Yayınları. s. 316-318. İstanbul.

IUCN Red List. (versiyon 2011.2). Dünya Koruma Birliği Kırmızı Listesi. <http://www.iucnredlist.org/>

İzmir Ticaret Odası (İZTO). 1998. İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914). İzmir Ticaret Odası Yayınları No: 55. İzmir.

Kalkınma Bakanlığı. Güney Ege Kalkınma Ajansı. 2010. Güney Ege Bölge Planı.

Karaçam, N. 2006. Denizli Ekonomisi (1920-1980). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimle Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Denizli.

Karakoç, B. 2007. Uşak'ta Tekstil Sanayi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Elazığ.

Kesin ve ark. 2010. Buldan Dokumacılığının Tarihsel Süreçte Ülkemizdeki Yeri. Ulusal Meslek Yüksek Okulları Öğrenci Sempozyumu. Denizli.

Kılıç D.T. Eken, G. 2004. Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları Kitabı 2004 Yılı Güncellemesi. Doğa Derneği, Ankara.

Kocagöz. S., 1939. “Yarıntı. Ses Dergisi

Kodal, T. 2009. Denizli Nüfus Tarihi. Divan Yayınları. Ankara.

Küçük, S. 2007. Büyük Menderes Nehri Su Kalite Ölçümlerinin Su Ürünleri Açısından İncelenmesi. Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi. 4(1-2): 7-13.

Morton, K. Arolat, O. 2009. Denizli Ekonomisine Bakış. Heyamola Yayınları. İstanbul.

Oktar, S. 2010. Türkiye’de 1950-1954 Döneminde Demokrat Parti’nin Tarım Politikası. Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi S:1, Syf: 01-22. İstanbul.

Onmuş, O., Sıkı, M., Sarıgül, G., Crivelli, A.J. Status and development of the population of the globally threatened Dalmatian Pelican *Pelecanus crispus*, in Turkey. 2011. Zoology in The Middle East, 54: 3-17.

Oyan, O. 1993. Tariş Tarihi. Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı. İzmir.

Ökçün, G. 1997. Osmanlı Sanayi 1913,1915 Yılları Sanayi İstatistiki. Türkiye İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt: 4 Syf: 122. Ankara

Özgün, C. 2008. 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’in aydın Sancağı ile Ticari İlişkileri. 2. Ulusal İktisat Kongresi. DEÜ İİBF İktisat Bölümü. İzmir.

Özgün, C. 2006. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e (1923) Aydın İlinde İktisadi Değişim. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi. İzmir.

Özguven. A. 2002.Türkiye İktisat Kongresi.(17 Şubat-4 Mart 1923).Journal of İstanbul Kültür University.pp.109-124. İstanbul.

Özkan, H. 2003. Aydınogulları Beyliği’nde İlmi Hayat. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatlar Anabilim Dalı yüksek Lisans Tezi. İzmir.

Özhatay, N., Byfield, A. ve Atay, S. 2005. Türkiye’nin 122 Önemli Bitki Alanı, WWF Türkiye, İstanbul. ISBN: 975-92433-7-7 (TK:NO).

Öztürk, M. 2010. Tek Parti Dönemi (1923-1945) Tarım Politikalarında Devletçilik. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Pullukçuoğlu, O., 2007 (a). Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın. Syf: 157-158. Kitap Yayınevi. İstanbul.

Pullukçuoğlu, O., 2007 (b) . Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın. Kitap Yayınevi. Syf:250. İstanbul.

Sanayi Genel Müdürlüğü.2011. 81 İl Durum Raporu. Ankara.

Sönmez, M. 2003. Cumhuriyetimizin 80. Yılında Ege Ekonomisi. Ege Bölgesi Sanayi Odası. İzmir.

Şakir, K., 1927. Tarihi, Coğrafi, İçtimai, Sıhhi, İktisadi nokta-i Nazardan Denizli, Hüsn-ü Tabiat Matbaası, İstanbul, s.66-67

Şener, S. 2004. İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Tarım Politikaları Arayışı. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi S: 7, Syf: 73-92. Kocaeli.

Tekeli, İ. 2004. Savaşmayan Ülkenin Savaş Ekonomisi: Üretimden Tüketime Pamuklu Dokuma. İstanbul Bilgi Üniversitesi, s. 409–463. İstanbul.

Tekin, A.. 2010. Atatürk sonrası Tek Partili Dönemde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Ekonomi Politikaları. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisadi Bilimler Anabilim Dalı Yüksek Lians Tezi. Tokat.

Tezel, Y. 2001. Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950. Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul.

Topuz, A. 2007. Cumhuriyet Dönemi Ekonomisinde Tarımsal Yapının İncelenmesi (1923-1950). Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Akademisi C.12, S.3 s.367-380. Isparta.

Türkiye Tarım Bakanlığı. 2007. Aydın, Denizli, Uşak Tarım Master Planları. Ankara.

Uzuntepe, G. 2000. Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Demiryolu (İzmir- Aydın- Kasaba (Turgutlu). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir.

Uşak İl Çevre ve Orman Müdürlüğü. 2008. Uşak İli İl Çevre Durum Raporu. Uşak.

Yılmaz, Z. 2007. Siyasi Açından I. Ve II. Menderes Hükümetleri (1950-1954). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Web Kaynakları:

<http://arsiv.sabah.com.tr/1997/12/08/ro6.html>

http://www.bolgevizyon.com.tr/haber_detay.asp?haber=1367

<http://www.haberajans.com/habereGit.php?haberUrl=http://www.haberler.com/pamuk-tarlasi-balik-havzasi-oldu-haberi/>

<http://www.kigem.com/content.asp?bodyID=3365> (2007)

<http://www.kigem.com/content.asp?bodyID=1292> (2008)

<http://www.usakds.org.tr/derisektoru.aspx>

<http://www.usak.tv/haber/ekonomi/4970/-usak-ekonomisi-2011de-yuzde-15-buyudu.aspx>

http://www.yilmazsunucu.com/index.php?option=com_content&view=article&id=90:muzaffer-mert&catid=35:100-uakl-yuez&Itemid=99

Haritalara İlişkin Açıklamalar

- Dokümanda kullanılan meteoroloji verilerine ilişkin haritalar ve harita bilgileri Orman ve Su İşleri Bakanlığı Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü'nden temin edilmiştir.

- Yer şekillerinin, dağ, ova, plato vb. isimlendirmelerinde Harita Genel Komutanlığı'nca üretilen, tasnif dışı, 1/1.000.000 ölçekli fiziki Türkiye Haritası kaynak alınmıştır. “İl - ilçe sınırları”, “il – ilçe merkezileri”, “coğrafi bölge sınırları”, “havza sınırları”, “göl – gölet”, “nehir – dere – kanal” veri seti, “mesire yerleri”, “muhafaza ormanları”, milli parklar”, tabiat koruma alanları”, “tabiat parkları”, “yaban hayatı geliştirme sahaları” ve “sulak alanlar”, “ulaşım altyapısı” veri setleri eski adıyla Çevre ve Orman Bakanlığı Bilgi İşlem Dairesi yönetiminde geliştirilmiş olan GEODATA internet Tabanlı Coğrafi Bilgi Sistemi uygulaması katmanlarını referans almaktadır. İlgili uygulamaya <http://geodata.cevreorman.gov.tr/geodata/index.aspx> web adresinden ulaşılabilir.

- “Arazi kullanım sınıflarını gösteren CORINE 2006 katman yılı çalışmasında gerçekleştirilen harita katmanı ile ilgili Avrupa ve Türkiye'yi kapsayan orijinal veri setine <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/corine-land-cover-2006-raster-1> web sitesinden ulaşılabilir. Yanı sıra, <http://ensi.cevreorman.gov.tr/corine/> adresinde Türkiye CORINE 2000 ve 2006 veri setlerinin görüntülenebileceği etkileşimli bir harita bulunmaktadır.”

- Büyük Menderes Havza Atlas'ında rölyef üzerinde kullanılan 1 / 250.000 ölçekli topografik raster harita, T.C Harita Genel Komutanlığı'ndan temin edilmiştir.

Tablo : Büyük Menderes Havzası Su Kalitesi Örnekleme Noktaları ve Kodları.

İL	İLÇE/KÖY	NEHİR	KOD
UŞAK	ALTINTAŞ	BANAZ	U1
UŞAK	HAMAM	BANAZ	U2
UŞAK	BANAZ	BANAZ	U3
UŞAK	GÜLLÜÇAM	BANAZ	U4
UŞAK	BOZKAŞ KÖPRÜ	BANAZ	U5
UŞAK	MUHARREMŞAH	BANAZ	U6
UŞAK	YAVI KÖPRÜ	BANAZ	U7
UŞAK	KÖSELER KÖPRÜ	BANAZ	U8
UŞAK	AVGAN KANYON	BANAZ	U9
UŞAK	ULUBEY	BANAZ	U10
DENİZLİ	IŞIKLI	KUFI	D15
DENİZLİ	IŞIKLI	MENDERES	D1
DENİZLİ	IŞIKLI	MENDERES	D2
DENİZLİ	ÇITAK	MENDERES	D3
DENİZLİ	YAHYALI	MENDERES	D4
DENİZLİ	KISIK	MENDERES	D5
DENİZLİ	HANÇALAR	MENDERES	D6
DENİZLİ	AKKENT	MENDERES	D7
DENİZLİ	BEKİLLİ	MENDERES	D8
DENİZLİ	GÜZELKÖY	MENDERES	D9
DENİZLİ	KORUCUK	MENDERES	D10
DENİZLİ	ERTUĞRUL	MENDERES	D11
DENİZLİ	AHMETLİ	MENDERES	D12
DENİZLİ	SIĞMA	MENDERES	D13
DENİZLİ	SARAYKÖY	MENDERES	D14
AYDIN	BUHARKENT	MENDERES	A1
AYDIN	GELENBE	MENDERES	A2
AYDIN	BOZDOĞAN	AKÇAY	AA1
AYDIN	KOÇARLI	SARIÇAY/ÇİNE	A8
AYDIN	HORSUNLU	MENDERES	A3
AYDIN	KUYUCAK	MENDERES	A4
AYDIN	ÇİNE	ÇİNE	AC1
AYDIN	ESENKÖY	AKÇAY	AA2
AYDIN	NAZİLLİ	MENDERES	A5
AYDIN	SARAÇLAR	ÇİNE KOL	AC2
AYDIN	SULTANHİSAR	MENDERES	A6
AYDIN	ÇALTI	ÇİNE	AC3
AYDIN	AYDIN	MENDERES	A7
AYDIN	GÜDÜŞLÜ	MENDERES	A9
AYDIN	BAFA	MENDERES	A10
AYDIN	SÖKE	MENDERES	A11
AYDIN	DALYAN	MENDERES	A12

